

१
१२५

१२५/५

सं० १०५५ आचार्य उद्दिष्ट २ बुधवासरे
आरम्भं लिखितं दिनां ॥

आचार्य मन्त्रालय ARCHIVES	3131	
------------------------------	------	--

सार

१

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीभवानीशंकराभ्यांनमः॥ नमोहयग्रीवाय॥ अणुमपरमात्मानंवा-
लधीवृद्धिसिद्धये॥ सास्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियानातिविलारं॥ इन्द्रायोपियस्यांतं नमः॥
शङ्खवारिधेः॥ प्रक्रियंतस्य हस्तस्य समो वज्रं कैथं नरः॥ तत्र तावत्संज्ञासंख्यवहायसं-
गृह्यते॥ ॥ अइ उऊलसमानाः॥ अनेन प्रत्याहारग्रहणायवर्णाः परिगणयन्ते॥ ते-
षां समानसंज्ञाचविधीयते॥ नैतेषु सत्रेषु सन्धिरनुसन्धेयोऽविवक्षितत्वात् विवक्षि- एमः
तस्तु सन्धिर्भवतीति नियमात्॥ लौकिकप्रयोगनिष्ठतये समयमात्रत्वाच्च॥ ॥ इत्यु ॥ १ ॥

दीर्घश्रुतभेदाः सवर्णाः॥ एतेषां रुक्स्वदीर्घश्रुतभेदाः परस्परं सवर्णमिण्यन्ते॥ लोर्क-
क्षेपस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति॥ ततो लोकात् एव रुक्सादिसंज्ञाज्ञातव्याः॥ एकमात्रो रु-
क्स्वः॥ द्विमात्रो दीर्घः॥ त्रिमात्रश्रुतः॥ व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकं॥ एषामन्येषु दात्तादि-
भेदाः॥ उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः॥ नीचैरनुदात्तः॥ समवृत्त्यास्वरितः॥ ॥ एऐओऔ स-
वर्णानि॥ एषां रुक्स्वानसन्ति॥ ॥ उभये स्वरः॥ अकारादयः पंच चत्वारस्कारादय-
उभये स्वर उच्यन्ते॥ ॥ अवर्जानामिनः॥ अवर्णवर्जाः स्वरानामिन उच्यन्ते॥ ॥ अनुक्रांता

सार ॥ लावत्तरः ॥ प्रत्याहारं जित्या ह्यिधया व्यञ्जनात्पञ्चकामिति ह्यवरल-त्रणानड-म-रु-
 २ धधभ-जडदगव-खयछुठय-वटतकप-शवस आशंताभ्याम् प्रत्याहारं जित्या
 आशंताभ्यामेतेवर्णायाः आदिवर्णेनैव सहाख्यमानस्तन्नामप्रत्याहारः तथाहि अ
 कारोवकारेण सहख्यमानो वप्रत्याहारः सच अइउत्रालएऐओऔह्यवरलत्रणानड-म
 ऊरुधधभजडदगव इत्येतावत्संज्ञाकः सम्पद्यते वटतकपश्चितिवपप्रत्याहारः जडदग
 वश्चितिवपप्रत्याहारः ऊरुधधभश्चितिवपप्रत्याहारः एवंयत्रयत्रयेनयेनप्रत्याहारेण ह्यप्यं

रामः
 २

सलतजानत्रयाः संखानियमलुनासि हसाव्यंजनानि हकारः सकारान्ता
 वर्णाहसाव्यञ्जनानि भवन्ति स्वरहीनं व्यञ्जनं तेष्वकारः सुखमुखोच्चारणार्थमिति सञ्ज्ञकः
 कार्ययित् प्रत्ययाभ्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्ययोच्चार्यमानो वर्ण इत्यञ्ज्ञको भवति
 यस्येत्सञ्ज्ञानस्य लोपः वर्णो दर्शनं लोपः वर्णो तिरोधो लोपश्च मित्रवदागमः शत्रु
 वदादेशः स्वरानन्तरि लाहसा संयोगाः ऊरुडुनुपवर्णाः उकारः पंचवर्णपरिग्रह
 एतर्थाः ओरेदोनामिनागुणाः नाभिस्थानका अनूपोऽणतेगुणा संज्ञकाः आरे

सार

३

औहृदिः आआन्ऌऐओएतेहृदिसञ्ज्ञकाः अन्यस्वरादिष्टिः अन्योयःस्वरस्तदादिव
हृदिहृदिसञ्ज्ञोभवति अन्यात्पूर्वउपधाः अन्याद्वर्णमात्रात्पूर्वोयःसउपधासञ्ज्ञोभवति
असंयोगादिपरोद्गुल्लघुः विसर्गानुस्वारसंयोगापरोदीर्घश्चगुरुः मुखनासि-
कोऽनुनासिकः मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमानोऽनुनासिकः द्विविंदुर्विसर्गः शिरोविंदुर्
नुस्वारः इति सञ्ज्ञाप्रक्रियाः अनुनासिकविधीयते इयंस्वरं इवर्णो ह्रस्वः
यत्त्वमापद्यतेस्वरेषां दधिआनयइतिस्थिते दध्यैआनयेतिनावद्भवति ह्रस्वः ह्रस्वः

रामः

३

तर्कनरोयतेस्माकं दुग्धं च मधुरायते ॥ अन्नसंरोचनायाय दध्यानयवदानने ॥ ४४

सः स्वरात्परोरेफहकारवर्जितो ह्रस्वो ह्रस्वेपरोर्ध्विर्भवति इति धकारस्य द्वित्वं पुनर्द्वि-
त्वे प्राप्ते द्वित्वविधानाद्वावेवायाशिष्यतेऽन्योलुप्यते ऊर्ध्वैर्जवाः ऊसानां फभेपरेज-
वाभवन्ति इति पूर्वधकारस्य दकारः सवर्णत्वात् वर्णो विर्णोरासवर्ण इति वचनात्
यथा सञ्ज्ञावावक्तव्यं स्वरहीनं परोरासं योज्यं दध्यानयइति सिद्धं गौरी अत्र इति
स्थिते अर्हइति विशेषणान्नरेफस्य द्वित्वं किंतु तथैषोर्ध्वः स्वरपूर्वादिष्वपरोयपो
र्ध्विर्भवति जलनृषिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनं गौर्यात्र स्वरश्चानुवर्तते एवमन्यत्रापि

सारस्व इति हेसरेवेति एदेतोऽतः पदान्तेऽस्थितादेकारोकाराच्चपरस्याकारस्य लोपो भवति ते
 ५ अत्र तेत्र पठोअत्र पठोत्र सवर्सेदीर्घःसह सवर्सेस्सवर्सेपरेसहदीर्घो भवति अत्र
 डाअत्र अडात्र दधिइह दधीह सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवा भवेत् परेण पूर्ववा
 धोवा प्रायशो दृश्यतामिह अइए अवर्सेइवर्सेपरेसहएकारो भवति तवइदं तवेदं
 हलादेरिषादौटेद्धोपो वक्तव्यः हलईषा हलीषा लाङ्गलईषा लाङ्गलीषा म रामः
 नसईषा मनीषा अद्यओम् अथोम् उओ अवर्सेउवर्सेपरेसहओकारो भवति ५
 हलीषालांगलीषावमनीषाधोम्यत नुली ॥ कर्कधुकलटासीमन्तसांहाहलादयः ॥ ९

रलयोः सावर्ण्यं वाचं क्तवाम् ॥ परि अङ्कः पर्विङ्कः पल्पङ्कः ॥ ४

गङ्गाउदकं गङ्गोदकं अअत्र अवर्सेअवर्सेपरेसहअत्रभवति तवअधिः त
 वधिः कविदात्र अवर्सेअवर्सेपरेसहकविदाभवति अणअणं अणार्णम्
 शीतअतः शीतार्तः लअल अवर्सेलवर्सेपरेसहअलभवति तवलकारः तवल्का
 रः अलवर्षयोः सावर्ण्यं वाचं होतलकारः होतकारः एऐऐ अवर्सेहकारेऐ
 कारेवपरेसहऐकारो भवति तवएषा तवैषा तवऐश्वर्यं तवैश्वर्यं ओओओ
 अवर्षोओकारेओकारेवपरेसहओकारो भवति तवओदनं तवौदनं तवओनत्पं तवौनत्पं

सार

६

ओष्ठोत्तौर्ध्वो अर्धस्य ओष्ठोत्तौः पर्योर्ध्वोऽकारो भवति समासे विष्णोः
 विष्णोः स्थूलोत्तः स्थूलोत्तः स्थूलोत्तः समासश्रुतिकिं तदौष्ठः इति स्वरस-
 न्धिः अथ प्रकृतिभाव उच्यते नाम्नी अर्धस्योऽमीशदः सन्धिर्न प्राप्तोति अमीश-
 दिना अमोरोगे अम्यत्र द्वाँद्वे ईवकुवएवये ईकारान्तदुकारान्तएकाणन्त्यश-
 द्वाँद्वेवर्त्तमानः सन्धिर्न प्राप्तोति मणीवादिवर्जं अमीशत्र पदमत्र मालेभानय एमः
 मणीवादीति किं मणीव रोदसीव दंपतीव ज्ञायापतीव मायापतीव औनिषा ६

तः आकारोकारो निपातः एकस्वरश्च सन्धिर्न प्राप्तोति आ एवमन्यसे नो अत्र स्थान-
 त्वं अअपोहि उउत्तिष्ठ इइन्द्रपश्य ह्रादाकानैटेः हुतः ह्रादाकानेगायने
 विवारेणेदनेचटेः हुतो भवति हुतः हुतश्च सन्धिर्न प्राप्तोति देवदत्तएहि
 इति प्रकृतिभावः अथवा अनकार्यमुच्यते चपाअवेजवाः पदानेवर्त्तमाना
 श्चपाजवा भवति अवेजरे षट् अत्र षडत्र वाक्यपथा वागपथा त्रमेत्रमावा
 पदानेवर्त्तमानाश्चपात्रमेपरेत्रमावा भवति वाक्यमात्रं वाङ्मात्रं वाग्मात्रं षट्मम

सार

७

अरामम षड्रम एतन्मुरारिः एतन्मुरारिः एतन्मुरारिः मयदिप्रत्ययेयरेवपानांत्र
मानित्यंष्टुः वित्तमयं विन्नमयं मत्तमयं मन्मयं वपाच्छ्रुः वपाडुत्तरस्यशका
एष्यछेवाभवति वाक्श्रुः वाक्श्रुः वाक्श्रुः होरुभाः वपाडुत्तरहकारस्यरुभा
वाभदंति यद्गर्गिगश्चपस्तद्गर्गिकश्चनृथोभवति तत्तहविः तद्गविः तद्गविः वाक्श्रुः
वाग्धरिः वाग्धरिः स्तोःश्रुभिःश्रुः स्तोःसकारस्यतवर्गस्यशकारेणचवर्गेनैव एरामः
योगेशकारचवर्गेयिथासश्चोनभवतः सकारस्यशकारस्यतवर्गस्यचवर्गः कस्यचरति ७

कश्चरति कस्यछादयति कश्छादयति कस्यश्रुः कश्श्रुः तत्तचित्रं तच्चित्रं
तत्तशास्त्रं तच्छास्त्रं नेशान् शकारात्परस्यतवर्गस्यचुत्वन्नभवति विशन वि
श्रः प्रशनः प्रश्नः श्रुभिःश्रुः स्तोःसकारतवर्गयोःषकारटवर्गाभ्यांयोगेष्टुर्भव
ति सकारस्यषकारस्यतवर्गस्यटवर्गः कस्यषष्ठः कस्यषष्ठः कस्यटीकते कष्टीकते
तत्तटीकते तटीकते स्तोर्धिलः तवर्गस्यलकारेपरेलकारेभवति तत्तलुनाति
तद्गुनाति भवान्लिखति भवाक्षिखति अन्नस्थादिप्रभेदारेफवर्जितायवलाः सानु

सार

८

नासिकानिरनुनासिकाश्च तत्रसानुनासिकएदनकारस्यलकारोभवति नैधि घ.
कारेधरेतवर्गस्यद्वन्त्रभवति भवान्घष्ठः भवान्घष्ठः धैरंत्पात् पदानेवर्त्तमा.
नाहवर्गात्परस्यलोःष्ट्वन्त्रभवति घट्टनः घट्टनः घट्टसीदन्ति घट्टीदन्ति नःस
कूटने नान्तस्यपदस्यछतेपरेसगागमोभवति टिकितावाच्यंतयोर्वक्तव्यौ एजन्वित्रं ए
जोश्चित्रं भवान्तनोति भवांस्तनोति शेषका नान्तस्यपदस्यशेषरेवाचगागमोभवति एमः
भवान्भूरः भवाञ्छूरः भवाञ्छूरः ह्रौक्त्वादिःस्वरे इकारेणकारेनकाराञ्छुत्वाडुत्त ८

ॐ

एदिर्भवतिस्वरेपरेपदानेव प्रत्यङ् इदं प्रत्याङ् इदं सुगाणइह सुगामिह एजन्इह
एजन्निह छः कृत्वाडुत्तरछकारेदिर्भवति खसेचपाजसानां कसानांखसेपरे
वयाभवंति तवत्छत्रं तवच्छत्रं क्विदीर्घादपिवक्तव्यं क्रीछः क्रीछः स्नेछः स्नेछः
ः स्वरेभः अनुस्वारस्यभकारोभवतिस्वरेपो तंआह तमाह मोनुस्वारः भका
एषानुस्वारोभवतिहसेधरेपदानेव तमहसति तंहसति पदुमृष्टा पदुंष्टा
नश्चापदानेरुसे नकारस्यभकारस्यचापदानेवर्त्तमानस्यानुस्वारोभवतिरुसेपरे चकारग्रह

सार एतात्पदान्तेऽपि यशान्ति यशंसि पुमभ्याम् पुंभां यमायपेऽस्य अनुस्वारस्य
 ८ यमाभवंतियपेपरे अस्ययपस्यसवर्णाः त्वंकरोषि त्वङ्करोषि संजानाति सञ्जाना-
 ति यवलेयवलावा अनुस्वारस्ययवलेपरेयवलावाभवंति संयन्ता सय्यन्ता
 ६ छन्दसि अनुस्वारस्य ६ कारमायद्यते छन्दसिशषसहरेपेऽप्यपरतः हंसः ह६
 सः तंरविः त६रविः इतिव्यंजनसंन्धिः अथविसर्गसन्धिर्निगद्यते एमः
 विसर्जनीयस्यसः विसर्जनीयस्यसकारोभवतिखसेपरे कःवरति कश्चरति कःतनो ८

ति कस्तनोति शषसेवा विसर्जनीयस्यसकारोवाभवतिशषसेपरे कःशेते क
 शेते कःषष्ठः कस्यष्टः कःसाधुः कस्ताधुः अपोःकष्यौवा विसर्जनीयस्य
 कवर्गपवर्गसम्बन्धिखसेपरेकष्यौवाभवतः कपावुच्चारणार्थं कःकरोति कक्करोति क
 :पवति कष्यवति वाचस्पत्यादयःसञ्ज्ञाशशनिपातात्साधवः वाचस्पतिः हहस्पतिः त
 स्करः भास्करः हरिश्चन्द्रः अङ्गौरोऽत्रिषु अङ्गोविसर्जनीयस्यपदान्तेरोभवति ए
 आदिगाणवर्जितेषुपरतः अहःपतिः अहर्पतिः अहःगणः अहर्गणः आत्रिष्विति वि

सार शेषणादहोएत्रं अहोरूपं अहोरथंतां अतोत्पुः अकारान्तरस्यविसर्जनीयस्यउका
 १० ऐभवत्यतिपरतः कःअर्थः कोऽर्थः हवे अकारान्तरस्यविसर्जनीयस्यउकारोभवतिहवे
 परे कःगतः कोगतः आदवेलोपश्च अवर्णात्परस्यविसर्जनीयस्यलोपश्चभवत्यवेपौ
 देवाःअत्र देवाअत्र वाताःवाताः वातावाता स्वरेयत्वंवा अवर्णात्परस्यविसर्जनी
 यस्ययत्वंवाभवतिस्वरेपरे देवाःअत्र देवायत्र देवाअत्र भोसः भोसभगोस्रअः एमः
 घोस्रइत्येतस्यात्परस्यविसर्जनीयस्यलोपश्चभवत्यवेपरे भोःएहि भोएहि भगोऽनमस्ते भ १०

गोऽनमस्ते अघोःयाहि अघोयाहि नामिनोः नामिनःपरस्यविसर्जनीयस्यरेफोभवत्य
 वेपरे अग्निःअत्र अग्नित्र पटुःयजते पटुर्यजते कवित्राभिर्नोलोपश्च रेफत्र
 कृतिकस्यखपेवा रेफप्रकृतिकस्यविसर्जनीयस्याखपेपरेवारोफोभवति गीःपातिः गीर्ष्यति
 : गीष्यतिः धूःपातिः धूर्ष्यतिः धूष्यतिः रः रेफसम्बन्धिनीविसर्जनीयस्यरेफोभव
 त्यवेपरे प्रातःअत्र प्रातएत्र अन्तःगतः अन्तर्गतः रिलोपोदीर्घश्च रेफस्यरेफेप
 रेलोपोभवति पूर्वस्यचदीर्घः पुनःएमते पुनारमते सैषाऽहसे सशशदेवशशदात्म

स्वरको

सार
११

एष्यविसर्जनीयस्यलोपशभवतिहसेपरे सःचरति सचरति एषःहसति एषह
सति सैषादिति संहिता सैषादौविसर्जनीयस्यलोपेकृतेसंहितायांसन्धिर्भवति
संज्ञति सेति सैषदाशरणीरामःसैषराजायुधिष्ठिरः सैषकर्ममहात्मागीसैषः
भीमोमहाबलः इत्यादौपादपूरणोसन्ध्याः यदुक्तंलौकिकायेहतद्वेदेवकुलंभवेत्
सेमाभूम्याददेसोषामित्यादीनामदुष्टता क्वचित्प्रवृत्तिःक्वचिदप्रवृत्तिःक्वचिद्विभाषा
क्वचिदन्यदेव विधेर्विधानंवङ्गधासमीक्ष्यचानुविधंवाकुलकंवदन्ति वस्मिन्मोवस्मिन्

एमः
११

विपर्ययश्चद्वौचापरोवर्णविकारनाशौ धातोस्तदर्थान्तिशयेनयोगस्तदुच्यतेपञ्चविध
निरुक्तं वस्मिन्मोगवेंद्रादौसिंहवर्णविपर्ययः षोडशादौविकारस्याद्वर्णनाशःएषोदरे
वर्णविकारनाशाभ्यांधातोर्तिशयेनयः योगःसदुच्यतेप्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु
इतिविसर्गसन्धिः अथविभक्तिर्विभाव्यते साद्विधास्यादित्यादिश्च विभक्त्यनं
पदं तत्रस्यादिविभक्तिर्नामोयोज्यते अविभक्तिर्नाम विभक्तिरहितंधातुवर्जि
तंवार्थविरुद्धरूपनामोच्यते कृतधितस्मात्साश्चप्रातिपदिकसञ्ज्ञाशितिकेचित्

सार
१२

तत्त्वोक्तये प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी पंचमी
तत्त्वान् लि.ओ.जस् अम्.ओ.शस् टा.भ्यां.भिस्र डे.भ्यां.भ्यस् इ.सि.भ्यां.भ्यस् इ.स.ओ.
स.आम् डि.ओस्.सुप् तस्मान्नाम्नःपरेणादयःसप्तविभक्तयोभवन्ति तत्राप्यर्थमात्रैकत्वं
विवक्षायाम्प्रथमैकवचनेदेवसिद्धिस्थिते इकारउच्चारणार्थः स्वोर्विसर्गः सका
रौफयोर्विसर्जनीयादेशोभवत्पधातोःसेपदान्तेव देवः द्वित्वविवक्षायामौ ओओओ
देवौ बहुत्वविवक्षायाम्बहुवचनेदेवजस् जकारएतेसञ्ज्ञायांलोपः अयोजनञ्
सीतिविशेषणं देवजस्इतिस्थिते दीर्घविसर्गो देवाः अकारएज्जशसोःसुक्

रामः
१२

विद्वक्तव्यः देवासः ब्राह्मणासः द्वितीयैकवचनेदेवअम् अम्शतोरस्य स
मानाउत्तारयोःमूशसोरकारस्यलोपोभवत्पधातोः देवम् देवौ बहुवचनेदेवजस्
इकारशसीतिविशेषणार्थः सौनेपुंसः पुंस्त्रिङ्गात्समानाउत्तारस्यशसःसकारस्यन
कारदेशोभवति शसि शसिपरेपूर्वस्यदीर्घोभवति यदादेशस्तद्वद्वति देवान्
तृतीयैकवचनेदेवटा टकारेऽनुवन्धनेनेतिविशेषणार्थः टेनः अकारएत्पराश
नोभवति अइए देवेन अङ्गिः अकारआभवतिभकारेपरे देवाभ्यां भ्याः अर्ध

सार

१३

एत्यास्यभिसोभस्याकारदेशोभवति देवस्य इति स्थिते वृद्धिविसर्जनीयो देवैः अका-
रस्यभिसि-कुंदस्येकारेवक्तव्यः देवेभिः कर्णेभिः वक्तव्येकवचनेदेवडे इकारेडित्वा
यर्थः सर्वत्र ई-एक अकारात्परास्यडे इत्येतस्यागागमोभवति कित्वादन्ते एअय्
दीर्घः देवाय देवाभ्यां इतिवक्तव्ये अकारस्यएत्वंभवतिसकारेभकारेवक्तव्ये
सति देवेभ्यः पंचम्येकवचनेदेवडसि इति एत अकारात्परोडसि इति दीर्घः
देवात् देवाभ्यां देवेभ्यः षष्ठ्येकवचनेदेवडस इत्यः अकारात्परोडस्योभवति

रामः

१३

देवस्य ओसि अकारस्यएत्वंभवतिओसिपरे एअय् देवयोः नुडामः
समानाउत्तरस्यामोनुडागमोभवति टित्वादादौ उकारउच्चारणार्थः नामि नामिपरे
पूर्वस्यदीर्घोभवति देवानां सप्तम्येकवचनेदेवडि अइए देवे देवयोः कित्वात्
षःसःकृतस्य कवर्गादिलाञ्चप्रमाहाएउत्तरस्यकेनचित्स्त्रेणकृतस्यसकारषकारदेशो
भवति देवेषु आमन्त्रणोसिर्हि आमन्त्रणमाभिमुखीकरणंतस्मिन्नर्थोविहितःसि-
र्हिसञ्ज्ञोभवति समानाद्धेवेषोधातोः समानाउत्तरस्यधेवेषोभवत्पधातोः आभि

सार

१४

मुखाभिवाक्तयेहेशः प्राक्पुयोगः हेदेव हेदेवौ हेदेवाः एवंघटपटादयोऽपकारान्ताः पुंश्चि
ज्ञाः अकारान्तानामपि सर्वादीनान्तुविशेषः सर्वविश्वः ऊर्ध्वः उभयः अन्यः अन्यतरः इतरः उत्तरः उ
तमः समः सिमः नेमः एकः पूर्वः परः अवरः दक्षिणः उत्तरः अपरः अधः स्वः अनरः तद् तद् यद् ए
तद् इदम् अदस् हि किम् युष्मद् अस्मद् एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः तत्र पुंश्चिङ्गत्वेन रूप
त्रेयं सर्वः सर्वो ज्ञसीः सर्वादेरकारान्तपरोजसर्द्वस्त्विति एकां सर्वदेशार्थः सर्वे रामः
सर्वम् सर्वो प्रेनेनिः नन्तं वकारेफञ्जवसेभ्यः परस्यनकारस्य एकारदेशोभ १४

वति अन्तःस्थितस्य न भवति सर्वान् अवक्रयन्तरेपि अवज्रत्याहारेण कवर्गेण यव
गेण वमध्वेयवधानेपि एतन्नान्येन सर्वेण सर्वाभ्यां सर्वैः वक्तुर्थे कवचने सर्वे
सर्वदिस्मद् सर्वादेरकारान्तात्परस्य डे इत्येतस्य सादागमो भवति सर्वस्मै सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः
पञ्चम्येकवचने सर्व अत इति स्थिते अतः सर्वादेरकारान्तरस्यान्तःसादागमो भवति सर्वस्मात्
सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः सर्वस्य सर्वयोः मुञ्जैः सर्वदिः परस्यान्तःसादागमो भवति एवंघटं
सर्वेषां त्रिस्मिन् सर्वादेरकारान्तपरोजसि भवति सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु हे सर्वः

सार
१५

हेसर्वो हेसर्वे एवंविधादीनामेकशब्दपर्यंतानां रूपत्रेयम्. उत्तरः उत्तमो विहाय. तो प्रत्य-
यो पूर्वदिनान्नवानाञ्जसईकारो वावक्तव्यः पूर्वे पूर्वाः परो पाएः ऽसिङ्गोः स्मास्मि-
नो वावक्तव्यो पूर्वस्मात् पूर्वति पूर्वस्मिन् पूर्वे इत्यादि प्रथमं वामतया यङ् ल्यार्द्धक
तिपयनेमानाञ्जसईर्वा प्रथमे प्रथमाः वामे वामाः शेषदेववत् तया यङो प्रत्ययो
तीयस्य ऽङिः सुवावक्तव्यं द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन्
द्वितीये एवंतृतीयः उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः उभौ२ उभाभ्यां३ उभयोः२ उभयश्च

रामः
१५

इत्यद्विवचनाभावः एकवचनवक्तव्यवचने भवतः उभयः उभये उभयं उभयानित्या-
दि अकारान्तो मासशब्दः मासस्य लोपो वा मासश्च इत्याकारस्य लोपो वा भवति स-
र्वविभक्तिषु परतः हसेपः सेह्वेपिः हसानादीवनाञ्च परस्य सेह्वेपो भवति ह्वेर्द्धि
सर्गः माः मासः मासौ२ मासः मासाः मासम्२ मासः मासान् आदवे लोपश्च
माभ्यां मासाभ्यामित्यादि आकारान्तः पुंस्त्रिङ्गः सोमयाशब्दः सोमयाः सोमयौ२ सोम-
याः सोमयां वक्तव्यवचने सोमयाशब्द इति स्थिते आतो धातो ह्वेपिः धातुसम्बन्धिन आ

सार

१६

कारस्यलोपोभवतिशसादौस्वरेपरे सोमपः सोमपा सोमपाभ्यां अधात्तेरिति विशेषणा
देर्लोपोनास्ति हेसोमपाः इत्यादि एवंकीलालपोशङ्कुभाप्रभृतयः इकाएन्तःप्रंक्षिङ्गोह
रिशब्दः हरिः औयू इश्चउश्चयू इकाएन्ताउकाएन्तात्परौयूआपद्यतेइउभवतः दी
र्घः हरी एओजसि इकाएन्तस्योकारान्तस्यचजसिपरेएकारओकारश्चभवति एअय
हारयः धौ इकाएन्तस्योकारान्तस्यचधिविषयेएकारओकारश्चभवति ॥ प्रथमतोधिलो
पःप्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणं हेहरे हरिम् हरी हरिन् यन्नास्त्रियां इकाएन्ताउका

एमः

१६

एन्ताञ्चपरशनाभवतिननुस्त्रियां हरिणा हरिभ्यां३ हरिभिः३ इति इकाएन्तस्यउ
कारान्तस्यइतिपरेएकारओकारश्चभवति हारये ङसिङ्गसोरस्य एदेङ्गांपरस्यङ्गसिङ्
सोरकारस्यलोपोभवति हरेः२ हयोः२ हरीणाम् ङेर्लोडित् इङ्गुङ्गांपरस्यङ्गेर्लोभव
ति-सर्वडित् इतिटैः इतिपरेदेर्लोपोभवति हरी हरिषु एवमग्निरविप्रभृतयः उ
कारान्तश्चविष्णुभानुप्रभृतयोप्येतैरेवसूत्रैःसिद्धान्ति भानुः भानू भानवः हेभानो भानु
ना भानोरित्यादि सखिशब्दस्यभेदः सैर्डाधैः३ सखिशब्दात्पास्यसेरधेर्डाभवति-डित्वाः

सार

१७

दिलोपः सखा अधोरिति विशेषणादेकारोधिविषये हेसखे ऐसखुः सखिशदस्यै
कारदेशोभवतिपंचसुपरेषु षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशान्नस्यज्ञेयः ऐआय् सखायौ२ स.
खायः सखायम् सखियत्पोरिक् सखिपतिशदयोऽगामोभवतिटाङ्ङिङ्गुपरत
: दीर्घत्वान्न सखा पत्ना आगमजमनित्यं सखिना पतिना सखे अङ्ङे ६
सखिपतिशदयोऽगामोभवतिङ्ङिङ्ङोङ्ङकारेपरे यत्वं सख्यङ्ङअसश्निस्थिते अ एमः
तोङ्ङः अकारान्तात्स्याङ्ङिङ्ङोङ्ङकारस्यङ्ङकारोभवति सखङ्ङिर सख्युः सप्तम्येकवचने १७

इरौङ्ङितोकारेकृतेसखिपत्योरितिगीगागमोवक्तव्यः सख्यौ इत्यादि पतिशदस्यप्रथः
माद्वितीययोर्हरिशद्वत्प्रक्रियान्तीयादौसखिशद्वत्प्रथं पतिरसमासएवसखिशद्वत्
द्वक्तव्यः ततःसमासान्नस्यनादयोभवति प्रजापतिना प्रजापतयेइत्यादि द्विशदो
नित्यंद्विवचनान्तः तदादेशेइत्यादौ तदादेशेरकारोभवतिस्यादौपरे द्वौ२ द्वा
भ्यां३ द्वयोः त्रिशदोनित्यंवक्तवचनान्तः एओजसीत्येकारेकृतेअयादेशः त्रयः त्री
नू त्रिभिः३ त्रेयङ् त्रिशदस्यअयङ्देशोभवतिनामिपरे ङिङ्ङेदन्तस्यवक्तव्यः

सार्
१८

त्रयाणाम् त्रिषु कतिशदो नित्यं वक्रवचनान्तः कतिशदोज्ज्वलशसौ लुक्कृत्यः कति२
कतिभिः३ कतीनां कतिषु त्रिषु वायं स्वरूपं ईकारान्तःपुंल्लिङ्गः सुश्रीशदः
खोर्द्धातो रिपुवौ स्वरे धातो एकारोकारयो रिपुवौ भवतः स्वरे परे सुश्रीः सुश्रियो२ सु३
श्रियः हे सुश्रीः इत्यादि तथैव सुधीशदः इकारान्तः स्वयम्भूशदः स्वयम्भूः स्वय
म्भूवौ स्वयम्भुवः इत्यादि सेनानीशदस्य स्वरादौ विशेषः सेनानीः खौवा ८ एम्
धातो एवयवसंयोग पूर्वोयस्मादीकार ईकारान्ता लितदन्तस्यानेकस्वरस्येकारस्योकार १८

स्वयकारवकारौ भवतः स्वरे परे वर्षभिपुनर्भूतिरिक्तो भूशदसुधीशदवर्जयित्वा वाग्रह
णादियं विवक्षा सेनान्यौ सेनान्यः सेनान्यादीनां वामिनु इत्तव्यः सेनान्याम् सेनानीनां
आम्भेः आवन्नादीवन्तान्नीशदश्चोत्तरस्य डेणामादेशो भवति सेनान्यामित्यादि एवं
ग्रामाणादयः इकारान्तश्च यवल्प्रभृतयः अकारान्तःपुंल्लिङ्गः पितृशदः सैर् अका
एनात्पास्यसे ए भवति सचडित् डिति रे ध्वेयिः पिता अर्पञ्चसु अकारो अर्भवति
पञ्चसु स्यादिषु परेषु पितरौ पितरः धैर् अकारान्तात्पास्यधेर्भवति सचडित्

सार

२०

वसुपरेषु गोः गावौ गावः आम्शसि ओकारस्यात्वंभवति अभिशशिचपरे, गां
गावौ गाः गवा गोः २ इत्यादि एव शोशदः औकारान्तो गौशदः तस्य हसादाववि
शेषः स्वरादावादेशः गौः लावौ लावः लौभ्यामित्यादि इति स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः
अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते तत्राकारान्तः स्त्रीलिङ्गो गङ्गाशदः आपः आ
वन्तात्परस्य सेलेपि भवति गङ्गा औं आवन्तात्पर औं क्वा एमापयन्ते गङ्गे गर्ग एमः
धिरि आवन्तात्परो धिरि भवति हेगङ्गे गङ्गां गङ्गे गङ्गाः स्त्रीलिङ्गत्वान्न २१

बाभावः टौसोरैः आवन्तस्य टौसोः परयोरेत्वंभवति अय् गङ्गया गङ्गाभ्याम् ३
गङ्गाभिः ३ इति तां यट् आवन्तात्परेषां डेङ्गुसिङ्गुसङ्गि इत्येतेषां यडागमो भवति ट
कारस्थाननियमार्थः ऐत्वं गङ्गायै गङ्गायाः २ गङ्गयोः २ गङ्गानाम् आम्हे गङ्गा
यां गङ्गासु एवं श्रद्धादयः अम्बादीनां धौङ्गुस्वः अम्बादीनां धौपरैङ्गुस्वो भव
ति हेअम्ब हेअङ्गु हेअङ्गु सर्वादीनान्नुङ्गितुविशेषः आवन्तस्त्रियाम् अ
कारान्तान्नाम्नः स्त्रियाम् चर्तमानादाप्युत्पयो भवति सर्वा सर्वे सर्वाः हेसर्वे सर्वया

सार
२१

सर्वाभ्यां सर्वाभिः यदौच्च आवन्तात्सर्वादिः परस्य यटः सुडागमो भवति पूर्व
स्य चापोकारो भवति सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वासां सर्वस्यां जरायाः स्वरदौजरस्वाव
क्तव्यः जरा जससौ जरे जरसः जराः हेजरे जरसा जरया जराभ्यां इकारान्त
ः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः तस्य प्रथमा द्वितीययोर्हरिश्च वत्प्रक्रिया बुद्धिः बुद्धी बुद्ध्यः
हेबुद्धे बुद्धिं बुद्धी बुद्धीः स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावो विशेषः बुद्ध्या बुद्धिभ्यां बुद्धिभिः
३ इड्भ्यां स्त्रियां स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिका एकाभ्यां परेषां डित्तां वचनानामडागः

एमः
२१

मोवा भवति बुद्धौ बुद्ध्ये बुद्ध्याः २ बुद्धेः २ स्त्रियां योः इच्छुश्चयुः तस्मादि
वर्णानां दुवर्णानां स्त्रियां वर्तमानात्परस्य डेः एमादेशो भवति बुद्ध्यां अडागमाभावे आ
मोऽप्यभावः बुद्धौ इत्यादि एवंमतिभूतिप्रभृतयः एवं धेन्वादयोऽप्युकारान्ताः सिच्य
न्ति धेनुः धेनू धेनवः हेधेनो धेनवै धेनवे इत्यादि ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो नदी
शब्दः हसेपः सेलेपिति सेलोपः नदी नद्यो नद्यः धौः स्वः इवर्सेर्विर्षयो रधा
तोः स्त्रीलिङ्गस्य धौः परेऽस्वो भवति हेनदि डित्तामट् स्त्रियामीकारान्ता इकारान्ताश्च

सार
२२

रेषांङितांक्वनानामडागमोभवति नद्ये नद्याः२ नशामित्यादि एवंगौरीद्यालणीप्रः
भक्तयः लक्ष्मीशदृश्येवन्तत्वाभावासिलोपोनास्ति लक्ष्मीः लक्ष्म्यो लक्ष्म्यः धौकृत्तः हेत
स्ति लक्ष्म्यो लक्ष्म्याः इत्यादि अवीतंत्रीतलिलक्ष्मीधीक्रीश्रीणांमुनादिके सप्तानामेवश
दानांसिलोपोनकदावन स्त्रीशदृश्येवन्तत्वासिलोपोस्ति स्त्री स्त्रीभ्रुवोः स्त्रीशदृ
श्यभ्रुशदृश्यवेयुवौभवतःस्वरेपो स्त्रियो स्त्रियः हेस्त्रि वामशशि अमिशसि एमः
वधरेस्त्रीशदृश्यवेयुभवति स्त्रियं स्त्रीम् स्त्रियः स्त्रीः शेषन्नदीवत् योर्धितोरि २२

युवौस्वरे श्रीः स्त्रियो स्त्रियः वैयुवः इयवन्तस्त्रियांवर्तमानाङ्गितांक्वनानाम
डागमोभवति स्त्रिये स्त्रिये स्त्रिया स्त्रियः श्यादीनांवामोनुद्धृत्तव्यः स्त्रियां श्रीणां
डेःराम् श्यादीनामुत्तरस्यडेःरामभवति स्त्रियाम् स्त्रियि एवंधीक्रीप्रभक्तयः
एवंभ्रुशदृश्यभ्रुशदृश्य वध्रजम्भादीनान्नदीशदृश्यवत्प्रक्रिया वध्रः वध्र्यो वध्वः हेवध्र
अकारान्नोमात्तशदृःपित्तशदृवत् माता मातौ मातः हेमातः शशिमातः स्व
सशदृकर्त्तशदृवत् रेशदृःसुरेशदृवत् गोशदृःसुपूर्ववत् नौशदृःसौशदृवत्

सार २३ इतिस्वरान्ताःस्त्रीलिङ्गाः अथस्वरान्तानपुंसकलिङ्गाःप्रदर्शने तत्राकारान्तःकुलशब्दः त
 स्यप्रथमाद्वितीयैकवचने अतोम्र अकारान्तानपुंसकलिङ्गात्परयोःस्यमोःभवत्यधोपरे
 अकारलोपः अमोग्रहणंलुगवावृत्त्यर्थं कुलं इमौ नपुंसकलिङ्गात्परऔर्द्विकारमा
 पद्यते कुले जश्शसोःशिः नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जसश्शसोःशिर्भवति शकारःसर्वा
 देशार्थः ग्रहश्चिच्चसर्वस्यवक्तव्यः नमयमः नपुंसकस्यनुमागमोभवतिशोपरे यमप्र एमः
 ताहाएनस्यनभवति मिदन्त्यात्स्वरात्परवक्तव्यः उकारउच्चारणार्थः नोपधायादीर्घः २३

नान्तस्योपधायादीर्घोभवतिशोऽधिवर्जितेषुपञ्चसुनामिच कुलानि पुनरपि कुलम्
 कुले कुलानि शेषंदेववत् एवम्फलमूलादयः श्वन्त्यादेः अन्यादेर्गणात्परयो
 :स्यमोःशुर्भवति शकारःसर्वाद्वेशार्थः अन्यत् अन्ये अन्यानि२ हेअन्यत् शेषपूर्व
 वत् एवमन्यतरत् इतरत् कतरत् कतमत इकारान्तोऽस्थिशब्दः नपुंसक
 कात्स्यमोर्लुक् नपुंसकलिङ्गात्परयोःस्यमोर्लुगभवति अस्थि नपुंसकैश्चण्णधोर्वागु
 णोवक्तव्यः हेअस्थे हेअस्थि उक्तं हि सम्बोधनेत्तश्नसस्त्रिरूपं सान्ततथानान्तम

सार
२४

थाप्यदन्तं माध्यन्दिनिर्वसिगुणान्वितेन पुंसकेवाद्यपदाम्बरिष्ठः नामिनः स्वरे नाम्य
नस्यनपुंसकस्यनुमागमो भवति स्वरेपरे इमो अस्थिनी अस्थीनि२ अत्रास्थिभ्यां णदौ
अस्थादीनांनुमागमो भवति ईकारस्यचाकारो भवति णदौ स्वरेपरे अलोपः स्व
रेऽन्वयुक्ताच्छादौ नान्तस्योपधाया अकारस्यलोपो भवति शसादौ स्वरेपरे तद्धिते ईपि
ईकारेव मकारवकारान्संयोगादुत्तरस्यन भवति अस्था अस्थिभ्यां अस्थिभिः३ एतः
वैद्योः ईद्योः परयोर्वाकारस्यलोपो भवति अस्थि अस्थानि अस्थोः अस्थि २४

७ एवं दधिशक्तिश्च अक्षिशब्दाः वारि वारिणी वारिणि क्रुस्वो नपुंसकस्य ६
नपुंसकस्य क्रुस्वो भवति ग्रामणिकुलं स्वरादौ नामिनः स्वरादौ नुमागमः ग्रामणिनी ग्राम
णीनि२ णदौ वृत्तपुंस्कं पुंस्वद्वौ उक्तपुंस्कं नाम्पंतन्नपुंसकलिङ्गणदौ स्वरेपरे पुंवद्वा
भवति ग्रामणिना ग्रामण्या ग्रामणिभ्यां नुमन्तस्यामिदीर्घः ग्रामणीनां सोमपंकु
लं सोमपे सोमपानि२ सोमपेन सोमपाभ्यां उकारान्नोमधुशब्दः मधु तस्यापि
स्वरेपरे नुमागमः मधुनी मधूनि मधुना मधुने मधुभ्यामित्यादि उकारान्तः स्व

सार
२५

लप्रशक्षेयवल्वत् अकारान्तःकर्त्तृशब्दः कर्त्त कर्त्तणी कर्त्तणी२ कर्त्ता कर्त्तृणा ।
कर्त्त कर्त्तृणोऽदृष्टादि इतिस्वरान्तानपुंसकलिङ्गः अथहसान्ताःपुंसिङ्गः तत्र
हकारान्तोऽनडुहशब्दः अनडुहः पञ्चस्वनडुहआमागमोभवति सावनडुहः अ
नडुहशब्दस्यसौपरेणमागमोभवति संयोगान्तस्यलोपः संयोगान्तस्यलोपोभवतिर
सेपदान्तेच हसेपःसेध्वेपिः अनड्वान् अनड्वाहो अनड्वाहः धाविस अनडुहः एमः
शब्दस्यधौपरेअमागमोभवति हेअनड्वान् हेअनड्वाहो हेअनड्वाहः अनड्वाहं अनडु २५

हः अनडुह वसांसे वसुस्वसुध्वंसुभ्रंसुअनुडुहशब्देतेषान्दत्वमभवतिरसेपदान्ते
च अनुडुङ्गां अनडुङ्गिः अनुडुहसुश्रुतिस्थिते वसांसेइतिदत्तं खसेवपाऊसानां
मितितत्त्वं अनडुत्सु गोडुहशब्दस्यभेदः दादेर्घः दादेर्घतोर्हकारस्यघत्वंभवतिधा
तोऊसेपरेनाम्रश्चरसेपदान्तेच गोडुघसिइतिस्थिते आदिजवानांऊभान्तस्यऊभास्थो
ः धातोर्ऊभान्तस्यादौवर्त्तमानानांजवानांऊभाभवति सकारेध्वशब्देवपरेनाम्रश्चरसेपदान्तेच
वावसाने अवसानेवर्त्तमानानांऊसानांजवाभवतिवयावा गोधुक् गोधुग् गोडुहो

सार

२६

गोडुहः हेगोधुहः हेगोधुगः भकारदोदादेर्धमिति चत्वे कृते आदिजवस्य दकारस्य रुभेधका
रेव कृते उभेजवाः गोडुग्यां गोडाभिः गोडुघुसु इति स्थिते त्वसेव वा रुसानामिति कुत्वं
किलात्पः सः इति यत्वं क म संयोगे हः गोधुसु मधुलिहः शदस्य भेदः होहः धातोर्ह
कारस्य छत्वं भवाते धातोर्ह सेय रेनाम्रश्च सेय दान्ते च बावसाने शतिठकारस्य डकारट्कारौ
मधुलिट् मधुलिङ् मधुलिहौ मधुलिहः हेमधुलिट् हेनधुलिङ् मधुलिहं सुपि एमः
टकारः मधुलिघु इहादिनां घत्वं टत्वे वा इहादिनां धात्वा नां घत्वं धत्वे वा भवतः एसे २६
७

पदानोच मित्रधुक मित्रधुग मित्रधुट् मित्रधुङ् मित्रधुहौ मित्रधुहः मित्र
धुग्यां मित्रधुङ्गां एवं जत्वं पुहादयः ऐकान्तश्च नृशदो नित्यं वृत्तवचनः
चनुराँमिशौ च वनुराँमिशौ मागमो भवति पञ्चसु परेषु शौ च वत्ताः चनुरः चनुरभिः
:३ एः सञ्ज्ञायाः ऐकान्तसञ्ज्ञायाः परस्यामो नडागमो भवति एत्वद्धित्वश्च चनुराँ
म चनुर् नकारान्तो राजन् शदः नोपधाया इति दीर्घः नाम्नो नो लोपश्चो ना ६
मोनकारस्यानागमजस्य लोपश्च भवति एसे पदाने चाधौ एजा एजानौ एजानः अधा

सार

३७

वितिविशेषणाद्देएजन एजानं एजानौ अक्षोपः स्वरेऽम्बयुक्तादित्यकारलोपः स्तोः शु
भिः श्रुतिनकारस्यत्रकारः जत्रोर्ज्ञः जकारत्रकारसंयोगेजोभवति एजः एजा ६
लोपशिपुनर्नसन्धिरिति नियमाद्दीत्यात्वनभवति एजभ्यां एजभिः वेशोः एशि
एजनि एजोः एजसु एवंयज्वन्सुधर्मनूआत्मन्मृतयः अम्बयुक्तादिति विशेषणाद्
लोपोनास्ति यज्वनः यज्वना इत्यादि श्वनूयुवन्मघवनूशक्षनां पञ्चसु एजनूशक्षवत् एमः
प्रकृयाशसादौतुविशेषः श्वादेः श्वादेर्वकारोत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरेपरे तद्धिते ईषि ३७

ईकारेव छनः श्रुना श्वभ्यां श्वभिः युवन्शक्षेनवकारस्योत्वेकृते सवरोर्दीर्घः पूनः
पूना युवभ्यां युवभिः इत्यादि मघवनूशक्षेनवकारस्योत्वेकृते उओ मघोनः म
घोना पथिनूशक्षस्यभेदः इतोत्पञ्चसु पञ्चसु स्यादिषु परेषु पथ्यादीनामिकार
स्याकारादेशोभवति योनूत् पथ्यादीनां थकारस्य नडागमोभवति पञ्चसु स्यादिषु प
रेषु आसौ पथ्यादीनां ट्वात्त्वभवति सौपरे पथाः पथानौ पथानः पथानं
पथात्ते पथ्यादीनां एतेर्लोपोभवति शसादौ स्वरेपरे पथः पथा पथिभ्यां ।

सार
२८

प्रथिभिः पथे इत्यादि एवमपि नूक्तभुवि नूक्तदौ दण्डि नूक्तदण्डभेदः इत्यांशौ
सौ इह नूक्तपूषन अर्यमन्त्रितेतेषां शौसौ वाधोपरे उपधाया दीर्घो भवति दण्डी दण्डिनौ
दण्डिनः हेदण्डिन एवंब्रह्महा ब्रह्महणो ब्रह्महणः हेब्रह्महन् शंसादौत्वलोप
ः स्वाइत्यकारलोपः हनोघ्रेः हनेर्घातोर्हकारस्य यत्न भवति नकारेऽत्रिातिचपरे
घसंयोरान्तनिषेधार्थं ब्रह्मघ्नः ब्रह्मघ्ना ब्रह्महृभां ब्रह्महृभिः एवमर्यमाः
अर्यमा अर्यमभां इत्यादि प्रसोडौटिलोपः वेतिकेविन् एषि पूषणि पूषे
रामः
२८

इत्यादि सङ्ख्याशब्दः पञ्चभूतयोवक्रवचनानास्त्रिषु लरूपाः पञ्चनजसृशतिस्थि
ने जशसोर्ध्वक षकारान्तनकारान्तसङ्ख्यायाः पर्योर्ज्जशसोर्ध्वभवति लुफितन्न
निमित्तं पञ्च २ पञ्चभिः ३ एषः षकारान्तकारसङ्ख्यायाः परस्यापेनुडागमो भवति
नोपधाया दीर्घः नाम्नो नो लोपश्चौ पञ्चानाम् पञ्चसु एवं सप्तन्नवदश न्यभृतय
ः अष्टनौडौवा अष्टनूशब्दात्पर्योर्ज्जशसोर्दौभवति डित्वाटिलोपः अष्टौ २ अष्ट
वासु वाया आसु अष्टनू आसुपएसु विभक्तिषु परानोवा आत्वभवति अष्टभिः ३ अष्ट

सार
२६

भिः३ अष्टानां अष्टसु अष्टसु मकारान्तश्चमृशश्च इदमोः यं पुंसि इदमशश्च
स्वपुंसिविषये अयमभवत्तिसिहितस्य अयं द्विवचनादौ नृत्पदादेशे रस्यादावित्यकारः इ
दौ इति स्थिते इत्थं तदादीनां दकारस्य मत्वमभवत्तिस्यादौ परे इमौ सर्वादिवाज्ज
सी तदादीनां धोभावः इमं इमौ इमान् अनटौ सोः इदमोर्नादेशो भवति टौ सोः परयोः
अनेन एषः इदमः सकारेभकारेव परे अकारे भवति कृत्स्नस्य अङ्गीत्यात्वं आभ्याम्
मिथिस् इदमदसोर्भिस्भिसेव भवति नभकारस्याकारः एषिवकुत्वे एभिः अस्मै एभ्यः ६

रामः
२६

अस्मात् अस्य अनयोः एषां अस्मिन् एषु किमशश्च तदादेशे रस्यादाविति सर्वा
कारेकते सर्वशब्दवद्वपन्नेयं कः कौ के कं कान् केन काभ्यां कैरित्यादि धकारा
नस्त्वत्तु धूशश्च तस्य एसेपदानेवादिजवानामिति भकारः वावसाने तत्त्वभुत् तत्त्व
भुद् तत्त्ववुधौ तत्त्ववुधः हेतत्वभुत् हेतत्वभुद् तकारान्तः सप्ताज्शश्च छशष्वा
जादेशः छकारान्तस्य सकारान्तस्य षकारान्तस्य वराज्जसृज्जमज्जभाजादेश्च षकारे भवति
धातोर्जसेपरेनामन्त्रश्च एसेपदानेव षस्य षत्वं डत्वनिषेधार्थः षोडः षकारस्य डत्वमभव

सार
३१

यथासंस्कृतं प्रत्यङ् प्रत्यञ्चो प्रत्यञ्चः हेप्रत्यङ् प्रत्यञ्चं अञ्चोरलोपोदीर्घश्च ।
अञ्चोरकारस्यलोपोभवतिपूर्वस्यदीर्घः शसादौस्वोपरेतद्धितेर्शपिर्ङ्कारेव प्रतीचः प्रती
वा प्रत्यगभां एवंतीर्षङ् तिर्ष्यञ्चो तिर्ष्यञ्चः तिर्ष्यञ्चं तिश्चादयोनिपात्यन्तेशसा
दौस्वोपरेतद्धितेर्शपिर्ङ्कारेव तिश्च तिश्चा तिर्ष्यगभां उदीच उदीवा उदाभ्यामि
त्यादि तकाएनोमहत्तशष्टः मरुद् मरुत् मरुतौ मरुतः एवमग्निवित्प्रभृतयः । एमः
तकाएनउकाएनुवन्धोमहत्तशष्टः द्वितोनुम् उकाएनुवन्धस्यत्रकाएनुवन्धस्यच ३१

नुमागमोभवतिःपुंतिपञ्चसुपरेषु सम्महतोर्ध्वोदीर्घःशौच सनस्यापशष्टस्य
महच्छ्रष्टस्यचदीर्घोभवतिपञ्चसुधिवर्जितेशौचपरे महान् महानो महान्तः हे
महन् महान्तं महतः महता महद्भ्यामित्यादि उकाएनुवन्धोभवत्तशष्टः अ
त्वसोःसौ अतन्तस्यासनस्यचउपधायादीर्घोभवतिधिवर्जितिसौपरे भवान् भवनौ भ
वन्तः हेभवन् अकाएनुवन्धस्यभवत्तशष्टस्यनुमागमएवनदीर्घोभवति भवन् भवनौ भ
वन्तः एवम्यचन् पवनौ पवन्तः हेपचन् शकाएनोविशशष्टः षत्वण्डत्वञ्च

सार
३२

वावसाने^{२६}॥ विट्॥ विड्॥ हेविट्॥ हेविड्॥ षकारान्तः षष्शदोनित्यं वक्तुं वचनानि विष्टसंख्याः
॥ जश्शसोर्लुक्॥ षोडः^{३०}॥ वावसाने^{२६}॥ षड्॥ षट्॥ षड्भिः३॥ छः इति नुट्॥ षड्नामिति स्थिते ॥
रूः उकारस्य एतत्त्वमभवति नामिपरे॥ षसाम्॥ षशु॥ दोरन्पात्॥ कवित्पदान्तादाश्रयणीया
ः॥ ॥ दोषांः॥ दोषसजुषाशीष्हविष्प्रभृतीनां षकारस्योरेफोभवति ऐसेपदान्तेव॥ दोः॥
दौषौ॥ दोषः॥ हेदोः॥ दोषं॥ दोषौ॥ रेफात्क्रान्तस्य वर्णस्य द्वित्वं सर्वत्र जायते॥ हसक्षस्वस
नां नुनद्वित्वं स्यात्कदाचन॥ शसादौ स्वोरेपरेनानन्तावावक्तव्यः॥ दोष्मः॥ दोषः॥ दोष्मा॥ दोः ॥ ३२॥ एमः

पुंसश्शदस्य सकारलोपो वक्तव्य एसेपरे ५२

षा॥ दोष्यां॥ सजुषाशिषो ऐसेपदान्तेव दीर्घो वक्तव्यः॥ सज्रः॥ सजुषौ॥ सजुषः॥ सकारान्तः
पुंसश्शदः॥ ॥ पुंसोः सुट्॥ पुंसश्शदस्य पञ्चस्वसुङ्गदेशो भवति॥ उकारो न्पादेशार्थः॥ उका
रो नुन्विधानार्थः॥ पुम्ससि इति स्थिते॥ वितो नुम्^{३१}॥ न्सम्महतो धौ दीर्घः शौच^{३१}॥ संयोगान्तस्य
लोपः॥ पुमान्॥ पुमांसौ॥ पुमांसः॥ हेपुमन्॥ पुमांसं॥ पुंसः॥ पुंसा॥ पुभ्यां॥ ॥ असंभ
वे पुंसः क्वसौ॥ असंभव इति वेदान्तैकवैद्यस्यात्मनो वक्तुं वा समभवे वाच्ये पुंसश्शदस्य कगागमो
भवति सुपिपरे॥ अकार उच्चारणार्थः॥ ॥ स्को एयोश्च॥ संयोगाद्योः सकार एककारयोर्लोपो भ

सार
३३

वति धातोऽसे यरेनाम्रश्चरसे यदाने च ॥ घत्वं कष संयोगे क्षः ॥ पुंस्तु ॥ पक्षे पुंस्तु ॥ एवं विद्वा
नः ॥ विद्वांसौ ॥ विद्वांसः ॥ विद्वांसं ॥ ॥ वसोर्वड ॥ वसोः सम्बन्धीवकार उत्वं प्राप्नोति शसादीस्व
रे यरे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ विडुषः ॥ विडुषा ॥ वसांसे^{२६} ॥ विद्वद्भ्यां ॥ विद्वद्भिः ॥ विडुषे ॥ सुव
वसुशब्देन अत्वसोः साविति दीर्घः ॥ सुवचाः ॥ सुवचसौ ॥ सुवचसः ॥ हे सुवचः ॥ सुवचसं ॥
सुवचसः ॥ सुवचसा ॥ स्वोर्ध्विसर्गः^{१२} ॥ हवे^{१०} ॥ सुवचोभ्यां ॥ एवं चंद्रमसः ॥ उशनसश्च दृश्यभे
दः ॥ ॥ उसनसां ॥ उसनसपुरुदंशसु अने हस इत्येतेषां से एधे ई भवति ॥ सच डिज् ॥ दि ॥ ३३ ॥

त्वाटिलोपः ॥ उसना ॥ उसनसौ ॥ उसनसः ॥ उसनसो धौ नानता दन्ता च वा वक्तव्या ॥
हे उसनः ॥ हे उसनन ॥ हे उसन ॥ हे उसनसौ ॥ अदसश्च दृश्यभेदः ॥ तदा देहेति सर्वत्रा
कारः ॥ अदसि इति स्थिते ॥ ॥ सौसः ॥ अदसो दकारस्य सौपो सत्वमभवति ॥ ॥ सेरौ ॥ अ
दसः सेरौ कारदेशो भवति ॥ असौ ॥ द्विवचने अद औ इति स्थिते ॥ दस्यमः^{३५} ॥ ॥ माह ॥ उश्रुत
श्रुत ॥ अदसो मकारात्परस्य रुत्वस्य रुत्व उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घो भवति ॥ अम औ इ
ति ॥ ओ औ औ इत्यौकारे कृते सन्ध्यक्षराणां रुत्वानसनीति दीर्घत्वादीर्घ उकारस्तस्मात् ॥ ६

सार

३४

अम् **॥** वक्रवचने सर्वादिवाज्जसी **॥** अश् **॥** **॥** एविज्जते **॥** वक्रवचने सत्पदस्रष्टस्य ह
कारस्य ईकारो भवति **॥** अभी **॥** अमुं **॥** अमून् **॥** मत्वे उत्वे च कृते **॥** णनास्त्रियां **॥** अमुना **॥** दिव
वने अङ्गीत्यात्वं पश्चान्माहकार **॥** अमूषां **॥** अभीभिः **॥** अमुकै **॥** अमुष्मात् **॥** अमुष्य **॥** ओ^{१३}
सिस्त्वे कृते अयादेशे च कृते पश्चान्माहः **॥** अमुयोः **॥** अभीषां **॥** अमुष्मिन् **॥** अभीषु **॥** **॥**
सामान्ये अदसः कस्यादिद्वय **॥** सामान्ये वाच्ये सति अदस्रष्टस्य कः प्रत्ययो भवति स च स्यादिव **॥** एमः
भवति **॥** अमुकः **॥** अमुकौ **॥** अमुके **॥** अमुकाः **॥** **॥** इति ह सान्नाः पुंस्त्रिङ्गाः **॥** **॥** अथ ह **॥** ३४ **॥**

सान्नाः स्त्रीलिङ्गाः **॥** तत्र हकार एतत्तु पानहशब्दः **॥** **॥** न हो धः **॥** न हो हकारस्य धत्वश्च भवति रः
सोपदाने च **॥** वा^{२६}वसाने **॥** इत्वं तत्वं च **॥** उपानद् **॥** उपानत् **॥** उपानहौ **॥** उपानहः **॥** हे उपानद् **॥**
हे उपानत् **॥** वकार एतौ दिवशब्दः **॥** **॥** दिव औसौ **॥** सौ परे दिवो वकारस्यौ कारदेशो भवति शौः
॥ दिवौ **॥** दिवः **॥** हे शौः **॥** **॥** वामि **॥** दिवशब्दस्यापि परे वा आकारदेशो भवति **॥** श्यां **॥** दिवं **॥** दि
वः **॥** **॥** ऊरसे **॥** दिवशब्दस्य परे उकारो भवति **॥** शुभां **॥** शुभिर्नित्यादि **॥** रेफान्तश्चतुर्शब्दः
॥ **॥** त्रिवजुरेस्त्रियानि स च तत्सर्वत्र **॥** स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिवजुरशब्दयोस्त्रि स च तत्स इत्यन्ता

सार
३५

वादेशौभवतः॥ अकारश्चत्रकारवत्॥ ततस्तु एरित्यादिर्न भवति॥ तिस्रः२॥ तिस्रभिः३॥ चत६
स्रः२॥ चतस्रभिः३॥ न तिस्रचतस्रशब्दयोर्नामिदीर्घः॥ छन्दसिनुवा॥ तिस्रणां॥ तिस्रणां॥ चत
स्रणां॥ चतस्रणां॥ तिस्रषु॥ चतस्रषु॥ ऐकान्तो गिश्शब्दः॥ ॥ खोर्विहसे॥ धातो रिकारोका
रयोर्दीर्घो भवति ऐकवकारयोर्हसपरयोः॥ गीः॥ गिर्गै॥ गिः॥ हेगीः॥ एवं पुराध्यादयः॥ ध
का एनः समिधश्शब्दः॥ तत्त्वं दत्त्वं च॥ समित्॥ समिद्॥ समिधौ॥ समिधः॥ भका एनककुभ एमः
शब्दः॥ ककुप्॥ ककुव्॥ ककुभौ॥ ककुभः॥ दका एनस्त्यदादयः॥ तेषां नपदादेशे रस्पादा ॥ ३५॥

वितिसर्वत्राकारः॥ सप्तशतिसत्त्वं अत्त्वं च॥ आवतस्त्रियां॥ सवर्णे दीर्घः सहेति दीर्घत्वे ह्यनेखिं
लिंगसर्वाश्च वरूपनेयं॥ स्या॥ ते॥ ताः॥ सा॥ ने॥ ता॥ तया॥ तस्ये॥ एवं॥ या॥ ये॥ या
ः॥ एषा॥ एते॥ एताः॥ का॥ के॥ काः॥ ॥ इयं स्त्रियां॥ इदमृशदस्य स्त्रियामियं भवति
सि सहितस्य॥ इयं॥ इमे॥ इमाः॥ अनयौ सौः॥ अनया॥ आभ्यां॥ आभिः॥ वका एनस्त्व
चशब्दः॥ वौकुरितिकृत्त्वं॥ त्वक्॥ त्वग्॥ एवं अन्ववाच् प्रभृतयः॥ अपृशदो नित्यं वक्रवव
नान्तस्त्रिलिङ्गः॥ अपृजस इति स्थिते॥ सम्महत् इति दीर्घः॥ आपः॥ पञ्चस्त्रिति विशेषणः॥

सार
३६

त॥ अपः॥ ॥ भिदपां॥ अपादीनां भकारे परेदत्वमभवति॥ अद्रिः॥ अद्र्यः॥ अपां॥ अपु॥ शकारान्नो
दिशदः॥ ॥ दिशां॥ दिशदशस्य श्मशत्पादीनां सेपदानेव कत्वमभवति॥ दिक्॥ दिग्॥ दिशौ॥
दिशः॥ हेदिक्॥ हेदिग्॥ षकारान्नस्त्रिषु शदः॥ घोड^{३०} इति डत्वं॥ वाव^{३६}सान इति टकार डकारौ॥ वि
द्॥ विड्॥ विघौ॥ विघः॥ हेविद्॥ हेविड्॥ आशिषश्च दस्य सजुषश्च वत्प्रक्रिया॥ आशीः
आशिघौ॥ आशिषः॥ स्त्रीलिङ्गत्वादस्य दस्यसौ न विशेषः॥ द्विवचनादौ टे एत्वे कृते॥ आवत^{२९} ॥ एमः॥
स्त्रियामित्यापदीर्घत्वं विभक्तिकार्यं श्रुपश्चान्नाह इति दीर्घत्वञ्च॥ असौ॥ अम्॥ अम्ः॥ अ ॥ ३६॥

पुं॥ अम्॥ अम्ः॥ अमुया॥ अमुयौ॥ इत्यादि॥ ॥ इत्यादि हसानाः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥ अथ
हसानानपुंसकलिङ्गाः प्रदृश्यन्ते॥ तत्र रेफान्तो वा इशदः॥ नपुंसकास्य मोर्लुक्॥ वाः॥ वारि॥ वा
रिश्च॥ अयमेति विशेषणानुम्रभवति॥ वार॥ वार्या॥ वनुरशदेन वनुराम् शौवेत्पाम्॥ वत्वारि
॥ वज्रभिः॥ नकारान्तोऽहनश्चदः॥ ॥ अक्रसः॥ अहनश्चदस्य नकारस्य सकाणदेशो भवति रसेप
दानेव॥ स्त्रीर्विसर्गः॥ अहः॥ श्मौ^{३३} वेद्यौ^{३४} अह्नी॥ अहानीश्च॥ अह्ना॥ अहोभ्यां॥ नान्नाददना
च्छन्दसिङ्गिस्पोर्वालोपः॥ पामेवोमन्॥ सर्वाभूतानि॥ त्वदादीनां स्यमोलुकि कृते टे एत्वं न भवति॥

सार

३७

अत॥ ये॥ तानि॥ तत॥ ते॥ तानि॥ यत॥ ये॥ यानि॥ एतत॥ एते॥ एतानि॥ किं॥ के॥ ६
कानि॥ शेषं पूर्ववत्॥ अञ्चे दीर्घश्च॥ प्रत्यक्॥ प्रतीची॥ प्रत्यश्चि॥ तकारान्नो जगत् शब्दः
॥ जगत्॥ जगती॥ जगन्ति१॥ जगता॥ महत्॥ महती॥ महत् शब्दे तु न्सम्मतो धो दीर्घशौ
वेति॥ दीर्घत्वं शिष्ये॥ महान्ति२॥ एवं सकारान्नास्ते जस्य पयस्वाचसप्रभृतयः॥ पय
ः॥ पयसी॥ पयांसि॥ पयसा॥ अदसः स्य मोर्लुकि कृते स्त्रोर्विसर्गः॥ अदः॥ द्विवचनादौ एमः
टेत्वे कृते मत्वोत्वे॥ अम्र॥ अम्रानि॥ शेषं पुंस्वत्॥ ॥ इति हसान्नानपुंसकलिङ्गाः॥ ॥ ३७॥

अथ पुष्पदस्मदोः स्वरूपान्निरूप्यते॥ तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात्त्रिष्वपिलिङ्गेषु समानं रूपम्॥
वाच्यमित्युच्यते लिङ्गं तद्विङ्गं भजते तु यः॥ विशेषणत्वमापन्नो वाच्यलिङ्गः स उच्यते॥ ॥
त्वमहं सिना॥ पुष्पदस्मदोः सिसहितयोस्त्वं अहं इत्येतावादेशौ भवतः॥ त्वं॥ अहं॥ ॥ ७॥
वावौ द्विवचने॥ पुष्पदस्मदो द्विवचने परे पुव आव इत्येतावादेशौ भवतः॥ ॥ आमौ॥ पु
ष्पदस्मदो पर औ आ भवति॥ पुवां॥ आवां॥ ॥ पूयं वयं जसा॥ जसा सहितयोर्पुष्पदस्म
दो पूयं वयं इत्येतावादेशौ भवतः॥ पूयं॥ वयं॥ ॥ त्वमदेकत्वे॥ पुष्पदस्मदोस्त्वमत् इत्ये ६

सार
३८

तावादेशो भवतः ॥ एकत्वोगम्यमाने ॥ ॥ आम्भो ॥ पुष्पदस्मदोष्टे एत्वभवति अमिसकारेभि
सिचपरे ॥ त्वां ॥ मां ॥ पुवां ॥ आवां ॥ तदादेष्टे एत्वकृते शसीति दीर्घत्वं शसो नो वक्तव्यः ॥ पुष्प
न ॥ अस्मान् ॥ त्वमदादेशोटे कारः ॥ एताद्योः ॥ पुष्पदस्मदोष्टे एत्वभवति णडि श्रुते जयोः प
रयोः ॥ अयादेशः ॥ त्वया ॥ मया ॥ पुवाभ्यां ॥ आवाभ्यां ॥ पुष्पाभिः ॥ अस्माभिः ॥ ॥ तुभ्यम्
ह्यङ्गु ॥ इति संहितयोर्पुष्पदस्मदो तुभ्यम् ह्यङ्गु तावादेशो भवतः ॥ तुभ्यं ॥ मयं ॥ पुवाभ्यां ॥ एतः
आवाभ्यां ॥ भ्यसश्र्भं ॥ पुष्पदस्मदोः परे भ्यसश्र्भं भवति ॥ शकारो भकारादित्वव्याहृत्यर्थः ॥ ॥ ३८ ॥

तेनात्वेत्वेन भवतः ॥ पुष्पभ्यं ॥ अस्मभ्यं ॥ ॥ इति भ्यसोः छेः ॥ पुष्पदस्मदोः पञ्चम्यां इति भ्य
सोः णुर्भवति ॥ शकारसर्वदिशार्थः ॥ उकार उच्चारणार्थः ॥ त्वत् ॥ मत् ॥ पुवाभ्यां ॥ आवा
भ्यां ॥ पुष्पत् ॥ अस्मत् ॥ ॥ तव मम इति ॥ इति संहितयोर्पुष्पदस्मदोस्तव मम इत्येता
वादेशो भवतः ॥ तव ॥ मम ॥ पुवयोः ॥ आवयोः ॥ सर्वादित्वासुट् ॥ ॥ सामाकं ॥ पुष्पद
स्मदोः परे सां आकं भवति ॥ पुष्पाकं ॥ अस्माकं ॥ त्वयि ॥ मयि ॥ पुवयोः ॥ आवयोः ॥ पुष्प
इति ॥ अस्मासु ॥ ॥ अथानयो एदेश विशेषविधिः ॥ ॥ पुष्पदस्मदोः सष्टी चतुर्थी द्वितीया ॥

सार
३५

भिस्तेमेवान्नौबस्त्रसः॥ यष्मदस्मदोर्यथासस्त्वोनामीआदेभवन्ति॥ कीदृशयोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीया
सहितयोः॥ तत्रैकवचनेनसहतेमेभवतः॥ द्विवचनेनवांनौ॥ बहुवचनेवस्वसौ॥ स्वामीतेस
समायातःस्वामीमेसाम्प्रतंगतः॥ नमस्तेभगवभूयोदेहिमेमोसमव्ययं॥ स्वामीवांसजहासो
द्येईष्टानोदानयाचनां॥ एजावांदास्पतेदानंज्ञानन्नोमधुसूदनः॥ देवोवामवाविष्णुर्नरकान्नो
जनार्दनः॥ स्वामीवोवलवान्राएस्वामीनोसौजनार्दनः॥ नमोवोजस्रविज्ञेभ्योज्ञानन्नोदीपतां
धनं॥ सानन्दाब्जप्रपशामःपश्यामोनःसुतुःखिनः॥ ॥ त्वामामा॥ अमामा॥ अमासहितः॥ ॥ ३५॥

योर्गुष्मदस्मदोस्वामाइत्येतावादेशोभवति॥ पश्यामिन्वामदालीरुं पश्यमामदभेदकं॥ ॥
नादौ॥ पादादौवर्त्तमानयोर्गुष्मदस्मदोनैतेआदेशाभवन्ति॥ तवयेशत्रवोएजन्ममतेष्यति
शत्रवः॥ संबोधनपदादग्रेनभवन्तिवसादयः॥ हेएमतवदासोस्मिरामनुभयन्नमोनमः॥ ॥
वादिर्निपातः॥ वादिभिरेपियोगेनैतेआदेशाभवन्ति॥ ॥ वादिर्निपातः॥ वादिरव्ययोनिषा
तसश्चोभवति॥ व. वा. ह. अह. एव. एवं. इह. नूनं. पृथक्. विना. नाना. स्वत्ति. अत्ति. दो
षा. नक्तं. मृषा. मिथ्या. मिथस. अथ. अथो. ह्यस. स्वस. उच्चैस. नीचैस. स्वर. अन्तर. प्रा.

सार

४०

तत् पुनर्भूयस् अहो चित उत सह ज्ञते अनारेण अनार नमस् अलं कृतं अ मा नो ना प्र
तिषेधे ॥ ईषत् किल खलु वै हि आएत् भक्षं ज्ञतं साकं सार्हं यत् तत् स्वराश्च ॥ इत्येवमादि
गणो निपातसञ्ज्ञो भवति ॥ तत्रादिविभक्त्यर्थो निपात्यते ॥ तस्मिन्निति तत्र ॥ यस्मिन्निति यत्र ॥
कस्मिन्निति कुह कुत्र क ॥ तस्मिन्काले तदा यदा एकदा अन्यदा कदा ॥ तेन प्रकारेण तथा ॥ य
था कथं इत्थं ॥ तस्मादिति ततः यतः कुतः अतः ॥ सार्वाभिभक्तिघृतस इत्येके ॥ पूर्वीस्मिन्निति एमः
पुरस्तात् अधस्तात् ॥ परस्मिन्निति परेण ॥ आहिवहरे ॥ दक्षिणाहिवसनिवाणालाः ॥ किमः ॥ ४० ॥

सामान्ये विज्ञान ॥ कश्चित् कश्चन क्वचित् क्वचन ॥ तदधीनकार्त्तयोर्वासात् ॥ राजाधीनं राजसा
त् भस्मसात् ॥ उर्युर्ण्यङ्गीकरणे ॥ उरीकृत्य उरीकृत्य ॥ सद्य आदिकाले निपात्यते ॥ सद्य अ
द्य सपदि अधुना इदानीं संप्रति सांप्रतं पूर्वेषु परेषु अन्येषु यदि तदि यर्हि तर्हि क्वदिति
त्वां आशु शीघ्रं ॥ प्रादिरूपसर्गः ॥ प्र पर अप्र सम् अनु अव निर् निस उर उर वि आङ्
नि अधि अपि अति सु उत अभि प्रति परि उप अत अनर् आविर् ॥ अयङ् एङ् उपसर्गसिञ्ज्ञो
भवति ॥ ॥ प्राग्धातोः ॥ उपसर्गाः प्राग्धातोः प्रयोक्तव्याः ॥ ॥ तद्व्ययं ॥ तदिदं वादिशशरूप म

सार
४५

व्ययसंज्ञाभवति ॥ क्त्वा कर्त्तुं हारं हारं विलीकृत्य घट्वात् अणाम् इत्यादि ॥
अव्ययादिभक्तेर्लुगभवति ॥ अवयानान्नचलिङ्गादिनियमः ॥ उक्तं हि ॥ सदृशत्रिषुलिङ्गेषु सर्वाषु
च विभक्तिषु ॥ वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययं ॥ ॥ उक्तानि लिङ्गाव्ययान्यधुना लिङ्गवि-
शेषविजिज्ञापयिष्यामि स्त्रीप्रत्ययाः प्ररूप्यन्ते ॥ आवतः स्त्रियामित्याप् ॥ जाया ॥ माया ॥ मे-
धा ॥ अरु ॥ माला ॥ वार ॥ इत्यादि ॥ अजादेश्चाप् प्रत्ययः ॥ अजा ॥ कोकिना ॥ वाला ॥ ग- एमः
णिका ॥ ॥ काप्यतः ॥ कापिर्इअतः ॥ स्त्रियाङ्कापि परे पूर्वस्याकारस्येकारादेशो भवति ॥ का ॥ ४५ ॥

रिका ॥ पाठिका ॥ वशिभागुरि क्षोपमवायो रूपसर्गयोः ॥ आयश्चैव हसान्तानां यथावा वा-
दिशानिशा ॥ अवगाहं वगाहं ॥ अपिधानं पिधानं ॥ ॥ रूखोवा ॥ स्त्रियां कापि परे त एदौ
व पूर्वस्य रूखोवा भवति ॥ वेणिका ॥ वेणीका ॥ नदिका ॥ नदीका ॥ श्रेयसितरा ॥ श्रेयसीतरा
॥ नौकादौ न भवति ॥ वायुहणादेव निश्चयेन पतन्पने केचर्थे स्थितिनिपातानामनेकार्थत्वात् ॥
॥ ॥ अणर्इप् ॥ नका एना दका एना दणनाञ्च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ॥ दण्डिनी ॥ दन्तिनी ॥
शीपेणोऽक्षोपो वक्तव्यः ॥ एशी ॥ श्रुनी ॥ मघोनी ॥ कर्त्री ॥ औपगवी ॥ ॥ यस्य लोपः ॥ इश्च अ

सार
४२

अथः तस्यलोपोभवतिस्वरेयकारेवपरे द्वितः षकारटकारउकारअकारानुवन्धाच्चस्त्रि
यामीप्यत्ययोभवति षवएकी टक्रहचरी उगोमती अभवनी पचनी नदादे न
दादेर्गणस्त्रियामीप्यत्ययोभवति नदी गौरी वतुर्था इन्द्रादेरानीष इन्द्राणी भवानी
ईसमाहारेणुणाश्च त्रयी पुंयोगेव श्रुती गणकी वकाराङ्गोपालिकादौन आ
तेरयोपधात् जातिवाचिनोअयकारोपधादकारान्तास्त्रियामीप्यत्ययोभवति महिषी हंसी
ब्राह्मणी अयकारोपधायहणस्त्रिया वैश्या प्रथमवयोवाचिनोऽतर्द्वयवक्तव्यः ६ रामः
४२

कृमारी॥ किरोरी॥ कलभीप्रभृतयः॥ प्रथमग्रहणा इच्छा॥ स्थविरा॥ अक्रहणादिश्रुः॥ स्वा
क्राक्षा॥ स्वाक्रवाचिनोवास्त्रियामीप्यत्ययोभवति॥ सुमुखी॥ मृगाक्षी॥ तन्वङ्गी॥ वाग्रहणात्पत्र
वदना॥ कल्याणक्रोडा॥ किशलयकरा॥ मृणालभुजा॥ सुहस्तेत्यादौन॥ रुदिकारादन्तेरी घाव
क्तव्यः॥ अक्रुली॥ अक्रुलिः॥ धूली॥ धूलिः॥ आजी॥ आजिः॥ अन्तेरिति विशेषणान्तर॥ कृतिः॥ भ्र
तिः॥ ऐवमन्वादेः॥ मन्वादेर्गणस्त्रियामीप्यत्ययोभवतिऐकारादेशश्च॥ मनायी॥ वृषाक
यायी॥ वकारादौवा॥ ममावी॥ मनुः॥ पत्न्यादयःशशानिपात्पत्ने॥ पत्नी॥ अनर्बली॥ अर्धजा

सार
४३

ती प्रतीच्यादयः प्रतीची उदीची दारशष्टेनित्यं वक्रवचनान्तःपुंस्त्रिङ्गः दारः दारन्
वोर्णुणात् उकारेणाहुणवाचिनोवाह्नियामीष्यत्ययो भवति पद्मी पदः मृद्धी मृदुः
उतडुः उकारेणाह्प्यत्ययो भवति स्त्रियां पङ्क वामोरुः पुनस्तिः पुवतिः एभ्योनामत्वा
त्पादयः आवनादापइतिसिलोपः ईवनाह्सेपः सेध्वेपिः पूर्ववद्रूपन्नेयं इति वि
भक्तिप्रक्रियाः अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते लिङ्गार्थे प्रथमा धातुप्रयायतिरिक्तमर्थवद् एमः
दरूपं लिङ्गं तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् न ४३

सङ्ग्रह एविरिवाजते एजा ऐषा कुमारी ऐरूपते वोभ्रजते भुवम्भूपालः प्रागास्तां हमल
क्ष्मणो सन्तिसन्तः कियन्तः कुमाएः शेते स्वे ऐरूपते च नारकाः जेगीयन्ते च गीतज्ञामे श्री
यन्ते रूजाजिताः आमन्त्रणे च आभिमुखीकरणेऽर्थेऽपि प्रथमा विभक्तिर्भवति मांसमु
द्गरगोविन्दप्रसीदपरमेश्वर कुमारी स्वे रमासायां क्षमध्वम्भोतपस्विनः भोस्भगोस अघोस इ
त्येते शृङ्गानि पात्यते धि विषये क्षमध्वम्भो दुएणध्यभगोलुभ्यन्नमोलुते अधीष्मभो महाप्राज्ञघात
याघोः स्वघस्मरं शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ संवध आधाभावयोः शेषाः

सार
४४

विभक्तयोद्वितीयाद्यास्यर्थेऽभवन्ति॥ कर्त्ताकर्मचकरणंसंप्रदानंतथैवच॥ अयादनाधि
करणमित्याहुःकारकानिषद्॥ कार्यकर्मकारकउत्पाद्येआप्येसंस्कार्येविकार्येवद्वितीया
विभक्तिर्भवति॥ कटङ्कुरेतिकारूकोरूपं पश्यतिवाधुषः॥ एज्यम्याप्रोतिधर्मिष्ठःसोमंभुनो
तिसोमपाः॥ अभिसर्वतसोःकार्याधिगुप्यर्थादिषुत्रिषु॥ द्वितीयास्रेडितानैषुततोन्पत्रापिह
श्यते॥ अभितोयामन्नदीवहति॥ सर्वतोयामन्तरवोदृश्यते॥ धिग्देवदत्तं॥ उपर्युपरिप्रोहि
तंयाचकाःपतन्ति॥ अधोऽधोग्रामन्निधिः॥ अध्यधिव्याधङ्कृच्छनिमगाः॥ समयाग्रामंशत्रुहन्तः॥ ४४॥

एमः

निकषायामंफलम्यासं॥ प्रतियामंयज्वानः॥ हाग्रामं॥ कालाध्वनोनैरन्तर्येपि॥ मासमधीतेक्रो
शम्यवर्तः॥ ॥ कर्त्तरिप्रधानेक्रियाश्रेसाधनेव॥ क्रियासिद्ध्युपकारकेकरणेर्थेत्तृतीयाविभक्तिः
भवति॥ भिन्नःशरेणामेणएवणोलोकएवणः॥ कण्येणविदीर्णपिवानैर्युच्यतेपुनः॥ ॥ दान
पात्रेसम्प्रदानकारकेचतुर्थी॥ वेदविदेगान्ददाति॥ छात्रायकन्यान्ददाति॥ ॥ विशेषावधौपञ्च
मी॥ विशेषोविभागस्तत्रयोःवधिश्वलतयाअचलतयावाविवक्षितस्तत्रापादानेपञ्चमी॥ धाव
तोऽश्वादपतत॥ भ्रष्टतोऽवतएतिगङ्गा॥ ॥ संवन्धेषष्ठी॥ सएजःपुरुषोज्ञेयःपित्रोरेतप्रपूज

सार नं गुरुणां वचनं पथ्य कृवीनां सवद्वचः आधारे सप्तमी आधारे धिकरणं षड्विधमधि-
 ४५ करणं औपश्लेषिकं सामीपिकं अभिवापकं वैषयिकं नैमित्तिकं औपचारिकञ्चेति
 कटेशेते कुमारे सौवटे गावश्च शेरते तिले बुवि यते तैलं हृदि ब्रह्मा मृतं परं पुद्गे सन्न ह्यते
 धीरे कृत्य ग्रे करिणां शतं भावक्रिया लक्षणान्नत्रापि सप्तमी वर्धति देवे बोर आयातः पत्र
 पंशुमालिनीयति तोरति विना सह नमत्राते निर्द्धारणा स्वाभ्यादिभिश्च एतैरपि योगे द्वितीया
 शाविभक्तयो भवन्ति विना पापं सर्वं फलति अन्तरेणाक्षिणी किञ्जीवितेन अन्तरेणाभ्यां म

रामः
 ४५

धुइत्यादिपदाक्राहं सहस्रदशं साकं सार्द्धं समं योगे तृतीया सहशिष्येणागतो गुरुः सहश-
 श्वैत्रो मैत्रेण साकन्नयनाभ्यां श्रक्षणादन्ताः सार्द्धं धनिभिश्चतः साधुः समञ्चन्द्रेणोदितो गुरुः
 नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं वषट् योगे चतुर्थी नमो नाएयणाय स्वस्ति एते सोमाय स्वा-
 हा पितृभ्यः स्वधा अलम् मध्वो मध्वाय वषडिन्द्राय अते योगे पञ्चमी अते ज्ञानान्नभुक्तिः
 : अन्योगृहादिहारः निर्द्धारणो घृष्टी निर्द्धारणं क्रियागुणजातिभिः समुदायाः पृथक्करणान्नत्र
 घृष्टी क्रियापराणां भगवदाधकः श्रेष्ठः गवां रुद्रागौः सम्पन्नक्षीणः एतेषां क्षत्रियः शूरात्मः

सार

४६

॥ स्वाप्नादियोगे वषष्टी सप्तमी च ॥ गवां स्वामी ॥ गवामधिपतिः ॥ गोष्ठ स्वामी ॥ गोष्ठधिपतिः ॥ क
र्त्तृकार्ययोरक्तादौ कृतिषष्टी ॥ कर्त्तृकार्ये वषष्टी भवति कृतादिवर्जिते कृदन्तश्च द्वे प्रयुज्यमाने ॥ वास
स्पृष्टति ॥ भारतस्य अवर्णं ॥ स्मरतौ च कार्ये वषष्टी ॥ मातुः स्मरति ॥ मातरं स्मरति ॥ हेतौ तृतीया पञ्चमी
च वक्तव्या ॥ अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वात् ॥ भयहेतौ पञ्चमी ॥ वौ एहि भेति ॥ व्याघ्रात् त्रस्पति ॥
षष्टी हेतुप्रयोगे ॥ कस्य हेतोरियं कृत्वा ॥ इत्थं भावे तृतीया ॥ शिष्यमुत्रेण पश्यति ॥ संसारमसारे एव
एव स्पृष्टति ॥ येनाङ्गविकारः ॥ येनाङ्गेनाङ्गिनो विकारे लक्ष्यते तस्मिंस्तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ अक्षणाका ॥ ४६ ॥

एतः ॥ पादेन खञ्जः ॥ कर्त्तेन वक्षिः ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंभ
वति ॥ तत्रापादाने पञ्चमी ॥ यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तत्सद्वृत्तविडुर्बुधाः ॥ आङ्गदियोगे च ॥ आपाट
लिपुत्रादौ देवः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी च वक्तव्या ॥ संयमाय श्रुतधत्तेन रोधर्माय संयमी ॥ धर्म
मोक्षाय मेधावीधनन्दनाय भुक्तये ॥ क्रुद्धादियोगे च ॥ क्रुद्धाय क्रुद्धति ॥ मित्राय दुहति ॥ गु
णवते अस्तरयति ॥ कप्लोपे पञ्चमी च वक्तव्या ॥ हर्म्यात्प्रेक्षते ॥ हर्म्यमाह्वये प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ आ
सनात्प्रेक्षते ॥ आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या ॥ वर्म

सार
४७

शिखीपिनंरुनिदनयोहनिक्ञ्जरं केशेषुचमणंरुनिसीम्रीपुष्करकोहनः विषयेच तर्क
वनुरः वृष्टीसप्तम्यौचानादरे वरुनांक्रोशताङ्गुतश्चौरः वङ्गुसाधुवदत्वपिस्वयमनार्यो
यात्यसाधुमार्गेण वङ्गुसाधुनिवारयत्वपिस्वयमार्योयातिसाधुमार्गेण मातापित्रो
रुदतोःप्रव्रजतिपुत्रः अन्योक्तेप्रथमा यदिदङ्कार्यत्वादनेनाख्यातेनरुताचोक्तंभवतितदा
प्रथमाप्रयोक्तव्या घटःक्रियते पटःकार्यः छन्दसिस्पादिःसर्वत्र दध्नाजुहोति पुनं रामः
नुव्रह्मणस्पतिः व्रजतिर्विरजः श्तिकाएकप्रक्रिया अथार्यवदिभक्तिविशि ४७

कृताम्यदानांसमासोनिहृष्यते समासश्चान्वयेनाम्ना नाम्नामन्वयेयोग्यत्वेसत्येवसमा
सोभवति ब्रह्मज्ञातद्धितेपि ततोभार्यापुरुषस्येत्यादौनभवति सवचद्विधः अव्ययीभावस्तत्पु
रुषोद्धोवङ्गुवीहिकर्मधारयोद्विगुश्चेति पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः द्विगुतत्पुरुषौपरपदप्र
धानौ द्वन्द्वकर्मधार्यौबोभयपदप्रधानौ वङ्गुवीहिरन्यपदप्रधानः तस्यक्रियाभिसंवन्धा
दुभयपदप्रधानोवलवान् ऐकपद्यमैकस्वर्यमैकविभक्तिकत्वञ्चसमासप्रयोजनं स्त्रीशशद्विती
यैकवचनेअम् स्त्रियमधिकृत्यभवतीतिविग्रहे अन्वययोग्यार्थसमर्पकःपदसमुदायोविग्रहोवाः

सार
४८

क्यमितियावत् ॥ कृतेसमासेअव्ययस्यपूर्वनिपातोवक्तव्यः ॥ उक्तार्थानामप्रयोगः ॥ ॥ पूर्वव्य
येऽव्ययीभावः ॥ अव्ययेपूर्वपदेसतियोऽन्वयसोऽव्ययीभावसञ्ज्ञकः समासोभवति ॥ इतिसमा
ससञ्ज्ञायांसत्यां ॥ ॥ समासप्रत्यययोः ॥ समासेवर्तमानायाविभक्तेः प्रत्ययेचपरेलुगभवति
॥ इत्यमोलुक ॥ नामसञ्ज्ञायांस्पादिर्विभक्तिः ॥ अधिल्लीसिइतिस्थिते ॥ सनपुंसकं ॥ सोऽव्य
यीभावोनपुंसकलिङ्गोभवति ॥ नपुंसकत्वाद्ब्रुवत्वं ॥ ॥ अव्ययीभावात् ॥ अव्ययीभावात् एमः
एषविभक्तेर्लुगभवति ॥ अधिल्लिगृहकार्यं ॥ एयमतिक्रान्तमतिरिक्तं ॥ नावमतिक्रान्तम ॥ ४८ ॥

तिनुजलं कृत्वादेशेसञ्ज्ञास्यएणामिकारोकारौवक्तव्यौ यथासादृश्ये यथाशब्दोऽसादृ
श्येवर्तमानःसमस्यते शक्तिमनतिक्रम्यकरोतीति यथाशक्तिः अतोऽमनतः अकार
नादव्ययीभावात् एषविभक्तेर्भवति अतंवर्जयित्वा कुम्भस्यसमीपं उपकुम्भंवर्तते
उपकुम्भंपश्य वाद्यष्टोः टाडिइत्येतयोर्वाभवति उपकुम्भंकृतं उपकुम्भेनकृतं
उपकुम्भन्देहि उपकुम्भादानय अनतइतिविशेषणान्प्रत्याअम्रमाति उपकुम्भंदेशः
उपकुम्भनिधेहि उपकुम्भेनिधेहि अवधारणार्थयावतिच यावन्मन्त्राणिताव

सार

४८

तोडाह्मणानामामत्रयस्वेतिपावदमत्रमामत्रयस्व मक्षिकानामभावोनिर्मक्षिकं वर्त्तते
अमादौतत्पुरुषः द्वितीयाशने पूर्वपदे सतितत्पुरुषसञ्ज्ञकः समासो भवति ग्रामस्याप्तो ग्राम
प्राप्तः दात्रेण हिन्नं दात्रे हिन्नं पूपाय दाह्य पूपाय दाह्यः हृकेभ्यो भयं हृकभयं एतः पुरुषः ए
तत्पुरुषः अक्षेष्टुशौण्डः अक्षशौण्डः क्वदिदमाशन्नस्य पात्वं अग्नौ आहितं आहिताग्निः
पूर्वभूतभूतपूर्वः समासे क्विदैकपद्यत्वं एतत्वे हेतुः शरवणं आम्रवणं पानस्य वा एतः
सुएणं पानं सुएपाणं सुएपानं नञि नञि पूर्वपदे सतितत्पुरुषसञ्ज्ञकः समासो ४८

भवति ना समासे सति नञोऽकारदेशो भवति नाकादिवर्जं न ब्राह्मणो ब्राह्मणः
अन्वरे समासे सति नञोऽनादेशो भवति त्वरे परे अन्वादयोऽनन्वः धर्मविह
दोऽधर्मः ग्रहणाभावोऽग्रहणमिति तदन्यतद्विरुद्धतदभावेऽनञो वर्त्तते वार्थे द्व
न्द्वः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः तत्रेष्वाङ्गुहं वभजस्वेति प्रत्येकक्रिया
भिसंवन्धे समुच्चये समासो नास्ति वटो भिक्षामटगाञ्चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंवन्धेऽन्वा
चये समासो नास्ति पास्पसंवन्धात् इतरेतरयोगे समाहारे च वार्थे द्वन्द्वः समासो भवति द्वन्द्वे

सार
५०

ऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारानामूर्वनिपातोवक्तव्यः पदुश्चगुप्तश्चपदुगुप्तौ उक्तार्थाना
मप्रयोगः भोक्ताचभोग्यश्चभोक्तभोग्यौ स्त्रीवपुरुषश्चस्त्रीपुरुषौ धवश्चखदिरश्चधव
खदिरौ देवतादन्तेपूर्वपदस्यदीर्घोवक्तव्यः अग्नीषोमौ इन्द्राहहस्यती अग्रादेःसो
मादीनांषत्वंवक्तव्यः इतरेतयोर्गोद्विर्वचनं एकवज्रावोवासमाहारेवक्तव्यः शशाश्च
कुशाश्चपलाशाश्चशशकुशपलाशः शशकुशपलाशं अन्यादीनांविभक्तिलोपेपूर्वप
दस्यसगागमोवक्तव्यः अन्योन्यं परस्परं एकत्वेदिगुद्वन्द्वौ एकत्वेवर्त्तमानौदिगु

रामः
५०

द्वन्द्वौनपुंसकलिङ्गौभवतः सङ्ख्यापूर्वोदिगुः सङ्ख्यापूर्वःसमासोदिगुर्निर्गद्यते
समाहारेऽतर्द्धदिगुः समाहारार्थोदिगुःसमासोभवति ततोऽकारानादीप्प्रत्ययो
भवति यस्यलोपः दशानाङ्गामाणांसमाहारेदशग्रामी पञ्चाग्रयःसमाहृताश्रितियं
वाग्निः पञ्चानाङ्गवांसमाहारःपञ्चगुः नपुंसकत्वाङ्गत्वत्वं त्रिफलेतिरुदितः वङ्ग
व्रीहिरन्यार्थे अन्यपदार्थेप्रधानोयःसमासःसवङ्गव्रीहिसञ्ज्ञकःसमासोभवति वङ्गधनं
यस्यासौवङ्गधनः अस्तिधनः यस्यप्रधानस्यैकदेशोविशेषणतयायत्रज्ञायतेसतङ्गणसं

सार
५१

विज्ञानोवक्रुव्रीहिः लम्बौकर्णैर्यस्यसलम्बकर्णः भुवनेकीर्तिर्यस्यसभुवनकीर्तिः वक्रुव्रीहौ
विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातोवक्तव्यः वक्रयाणादौ न भवति वक्रम्याणौ यस्य सञ्च
क्रपाणिः प्रजामेधयोः सुक प्रजामेधयोः शब्दयोर्वक्रुव्रीहौ असुगागमो भवति सु
प्रजायस्य सः सुप्रजाः दुष्टामेधायस्य सः दुर्मेधाः धर्मादन् शोभनौ धर्मौ यस्य सः सु
धर्मा रूपवती भार्या यस्य सः रूपवद्भार्याः अन्यार्थे स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य एवमः
रूपो भवति पुंवद्वा समासे समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीशब्दस्य पुंवद्वा भवति एका ५१

र्थनिष्ठत्वे सति एकविभक्त्यन्तं समानाधिकरणं पुंवद्वादीयो निवृत्तिः आपोपि वाग्र
हणात्कल्याणी प्रियशब्दादौ न भवति गोः गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य रूपो भवति पञ्च
गावो यस्य सः पञ्चगुः सहस्रासुवाद्यादि पूर्वस्य पादशब्दस्य लोपो वक्तव्यः सहस्रम्पादा यस्य सः
सहस्रपात् सुशोभनौ पादौ यस्य सः सुपात् व्याघ्रपात् शसादौ त्वरेपो पादशब्दस्य पदादेशश्च
वक्तव्यः द्विपदः द्विपदा द्विपाञ्चाभिः आदि टाडकाः समासे सति टाडक इत्येते प्र
त्यया भवन्ति ट्कारः स्यात्तत्पुरुषेऽकारो ह्रस्व एव च ककारस्तु वक्रुव्रीहावकारः सर्वतो मतः

सार

५२

नोवा नान्तस्यपदस्यटेह्योपोभवन्नियकारेखरेषरे वाग्रहणात्कविर्नभवति कविः
उपधायालोपश्च अमाश्रयस्यपलं अङ्गोमध्यामध्याङ्गः कवीनां राजा कविराजः ट्कारोऽ
नुवन्धश्चार्थः कविराजी वाङ्मनश्चवाङ्मनसं दक्षिणस्यान्दिशिपश्चाः दक्षिणापथः अहेरात्रं
हित्राः पञ्चषाः बहवो राजानो यस्यान्नागण्यांसावज्जराजानगरी अत्रटिलोयेकते आवतः सि
यामित्याप् बहवः कर्त्तारो यस्य सः बहुकर्त्तृको यागः राज्ञाम्पूः राजपूः कर्मधारयलु रामः
त्यार्थे पदद्वयलुत्यार्थे एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयः समासो भवति नीलश्चतुत्पलः ६ ५२

वेतिनीलोत्पलं क्ताचासौलतावेति क्ललता प्रमांश्चासौकोकिलश्चेति पुंस्कोकिलः पुं
सः खये संयोगालोपो वक्तव्यः नाम्नश्चकृता समासः प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्चरुदनेन
सहसमासस्तत्पुरुषो भवति प्रवादः कृष्णकारः सहादेः सादि समासे सति सरु
दीनां सादि भवति सपुत्रः सहसमतिरसां सधिसमिति रयः सध्याङ् सम्पाङ् निर्यङ्
कृत्तिनेषदर्शयोः कोस्तत्पुरुषे कदादयः कृत्तिनार्थे कदन्नं ईषदर्थे कडुम् कोष्मं क
वोष्मं पुनः कालवनं पुरुषेवा कापुरुषः कपुरुषः दन्तस्य दन्त घोडन् घोडश

सार
५३

षोडशध्यासुपरेषु उत्तरपदादेशु च वृहस्पतिः महेश्वरः श्यावाभूमी
आकृतिगणोयं अलुक्कवित् क्वित्समासे ह्रस्वनेतद्वितेपिविभक्तेरलुगभवति रु
छानुक्तः लोकानुक्तः अस्युयोनिरस्येत्यस्युयोनिः उरसिलोमा हृदिस्पृक् कण्ठका
लः बावोपुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतो हरः इत्यादि शाकपार्थिवादीनां मध्यपदलोपो
वक्तव्यः शाकस्त्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः देवयूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ६ एमः
आदेश्य ह्रस्वे ह्रस्वसमासे क्वचिदादिपदस्य लोपो भवति वकारादिकल्पशितिकेचित् मा ५३

तावपितावपितरौ श्वश्रुश्चश्वशुरश्चश्वशुरौ कुहितावपुत्रश्चपुत्रौ अतान्द्वे हं
ह्रस्वसमासे पूर्वपदस्य ऋकारस्याकारादेशो भवति मातापितरौ ह्रस्वे सर्वादि न्वं वा वरुणश्च
मेतरे वरुणश्चमेतरे वैयधिकरणे व ऊ व्रीहौ मध्यपदलोपश्च क्रमुदस्य गन्धश्च गन्धोय
स्य सक्रमुदगन्धिः उपपदगन्धादिकारे वक्तव्यः हंसस्य गमनमिव गमनं यस्य साहंसग
मना दिक्संज्ञा सञ्ज्ञायां दिक्संज्ञा शब्दो सञ्ज्ञायां विषये पापदेन ल्यार्थे समस्य ते
अविग्रहो नित्यसमासः अन्यस्वस्य पदविग्रहोपि दक्षिणाग्निः सप्तग्रामाः

इति समासप्रक्रियाः अथ तद्धितो निरूप्यते अपत्येऽण नाम्नोऽपत्यर्थे अणप्र-
त्ययो भवति उपगोऽणप्रत्ययमिति वाक्ये उपगो अण इति स्थिते समासप्रत्ययोरिति षष्ठीलो-
पः एकारोऽवृद्धार्थः आदिस्वस्य जित्तिवृद्धिः स्वएणा मध्येय आदिस्वस्य
वृद्धिर्भवति जित्तिरिति च तद्धिते पातः उकारस्य ओकारोऽवृद्धिः वोऽवस्वरे उकार
स्य ओकारस्य अवृभवति यकारेऽवृद्धिः औपंगवः वासिष्ठः गौतमः अउएणि ६ एमः
मातृशब्दस्य ऋकारस्य उर्भवत्पण्योरे षष्ठाभातृणां अपत्यं षष्ठीलोमातरि षष्ठी ५४

शदस्य षकारस्य एत्वमभवति मात् शदपरे क्वचित् रुसानां जमा एष्टव्याः षाण्मातुरः ।
अतश्च नृषे अकारेणान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्यर्थे इञ्प्रत्ययो भवति यस्य लोपः ।
देवदत्तिः श्रैधरिः वक्त्रादेश्चेति वक्तव्यः बाहविः एषा यत्तौ यस्मीयागर्गनडात्रिस्त्री
पितृष्वस्त्रादेश्च गर्गादिर्नडादेश्चादेः स्त्रीलिङ्गात्पितृष्वस्त्रादेश्च एष आयन एष एष हणीय
इत्येते प्रत्यया भवन्त्यपत्यर्थे गार्ग्यः वास्यः नाडायणः वारयणः आत्रेयः कापेयः
: गाङ्गेयः माहेयः पैतृष्वस्त्रीयः मातृष्वस्त्रीयः क्वचित् स्त्रीलिङ्गादणपि भौमः

सार
५५

लुग्वकुलेकवित् अपत्यर्थेऽतन्त्रस्यप्रत्ययस्यवकुलेसतिक्वचिद्विषयेलुगभवति गर्गाः
अत्रयः विदेहाः देवतेऽस्यर्थे देवतार्थेऽदमर्थेचोक्ताः प्रत्ययाभवन्ति इन्द्रो देवता अस्ये
ति ऐन्द्रं हविः सौम्यन्तेजः देवदत्तार्थमिदं देवदत्तं वस्त्रं कविद्वयोः कवित्पूर्वपदोक्त
एषदाशोर्हृद्भिर्वति आग्नीमास्तुतुर्म सौहार्दं सौभाग्यं अत्रभावेयएवक्तव्यः
णितोवा उक्ताः प्रत्ययाविषयान्तरेणितोवाभवन्ति अजोगौर्यस्यसोऽजगुः शिवस्तस्यध
नुरजगवं अजगवंवा क्रमुदस्पगन्धश्चगन्धोयस्येति सक्रमुदगन्धिः उपपदगन्धादि

रामः
५५

कारेवक्तव्यः तस्यापत्यं स्त्रीवेत्कोमुदगन्धाक्रमुदगन्धावा आवतः स्त्रियामित्यप श्वसुर
स्यायंश्वासुर्योग्रामः विष्णोरिदं वैष्णवं शम्भोरिदं शाम्भवं गोरिदं गवं कुलायहितकु
ल्यं त्वदीयं मदीयं चतुश्चलोपोरणणीययौ नुर्यः नुरीयः अन्यस्पदक अन्यदी
यं अर्द्धजतीयं कारकाक्रियायुक्ते कारकादप्येते प्रत्ययाभवन्ति क्रियायुक्ते कर्त्तरि
कर्मणिवाभिधेये क्रुद्धमेनरक्तं वस्त्रं क्रुद्धं मथुराया आगतो माथुरः ग्रामेभवोग्राम्य
ः श्रुं वहतीति धौरेयः धुर्यः केनेयेकाः कर्त्तुं न ईय इव इत्येते प्रत्ययाभवन्ति भवा

सार
५६

अर्थेषु शित्वञ्चैषां वैकल्पिकं कर्माटोभवः कर्माटकः कर्माटकः ग्रामादागतस्तत्र
ज्ञातोवागामीणः ग्राम्यः अञ्चेलोपीदीर्घश्च सधीवीनः समीचीनः निरर्थीनः यलो
पश्च कन्यायाभवः कानीनः पौवीणः इयोवा क्षत्रेभवः क्षत्रियः क्षात्रः श्रुक्रियं श्रुक्रियं
आक्षिकः शाक्षिकः वेदेभवावैदिकीक्रिया तर्ककृशलस्तार्क्षिकः तत्तनौ किमादेरशा
देर्भवाअर्थेषु तत्तनौ प्रत्ययोभवतः कुत्रत्यः कुतस्यः तत्रत्यः अद्यतनः सदातनः ह्यस्तनः एमः
स्वार्थेपि उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेपि भवन्ति देवदत्तएव देवदत्तिकः वत्वारएव वर्णवानुर्ब ५६

स्यं चोरएवचोरः अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तावकादि तावकं मामकं तावकीन मामकी
न पुवयोएवयोयुष्माकंवा यौष्माकः आस्माकः यौष्माकीन आस्माकीनः वक्तु
त्ये तुल्येसादृश्येर्थेवत्प्रत्ययोभवन्ति चन्द्रवन्मुखं घटवत् पटवत् भावेतत्त्वयणः
शब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तंभावस्तस्मिन्भावेर्थेतत्त्वयणइत्येतेप्रत्ययाभवन्ति ब्राह्मणस्यभावो
ब्राह्मणाता समाहारेतावगुणः वेता जनता तान्नस्यनित्यंस्त्रीलिङ्गत्वादाय् ब्राह्मणा
त्वं ब्राह्मणं सौमनस्यं शौभाग्यं वैदुष्यं कर्मण्यपि यएवक्तव्यः ब्राह्मणस्यकर्मजा

सार
५७

स्यणं एतद्दृक्कर्मणं नोवेतिलोपः लोहितादेर्दिदिमन् लोहितादेर्भविर्धेऽमन्त्र
याभवति सचडित् लोहितामा अणिमा अण्डमणि अवर्णस्यमणिपरेणेभवति
प्रथिमा वहोर्भाविद्विग्रहे वहोर्लोपोभूचवहोः वहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकार
स्यलोपोभवति वहोःस्थानेभूत्वादेशः भूमा अस्यर्थेभनः नाम्नोस्यर्थेभनुप्रत्ययो
भवति अस्यास्मिन्वास्तीत्यभिन्नर्थे उकारेणुमिधानार्थः अत्वसोऽसौ गौरस्यास्तीतिगो एमः
मान् श्रीमान् गोमती श्रीमती अङ्कौमत्वर्थे वैजयन्तः मायिकः मानोपधा ५७

द्विनि नौ मकारान्नामकारोपधादकारान्नादकारोपधाच्चवत्विनौप्रत्ययौभवतः अस्यर्थे भ
वाञ्छत्री दृष्टी दृषद्वती भूमिः किम्बान् शमी तडिदादिभ्यश्च तडित्वान् मरुत्वा
न् एतत्किंयत्तञ्चपरिमाणोवतुः यत्तदोए यावान् तावान् किमःकिर्यश्च कियान्
आश्चैतदोवा एतावान् एतदोष्टेएत्वभवतिपक्षेऽएदेशोभवतिवटोवकारस्यकारः
इयान् नृणादेरिलः नृणिलः उदरिलः औन्नत्येदन्नाडुः दन्तुः अक्षादेरालुः अक्षा
लुः कृपालुः अस्मायामेधास्वगभ्योस्यर्थेविन्वक्तव्यः तपस्वी मायावी मेधावी स्वगी

सार
५८

वाचोमिनिः वाग्मी आलाटौकसितभाषिणी वाचालः वाचाटः ईषदपरिसमाप्तौकल्प
देशपदेशीयाः ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः षट्देशः षट्देशीयः कविदेशीयः
कविदेशः प्रशंसायां रूपः प्रशस्तोवैयाकरणोवैयाकरणरूपः पाशः कृतायां कृसितो
वैयाकरणोवैयाकरणपाशः भूतपूर्वभयश्चट् पूर्वदृष्टोदृष्टवरः प्राचूर्यविकारप्राधान्या
दिप्रभयर् अन्नमयोयज्ञः घृन्मयोघटः स्त्रीमयोजाल्मः अमन्मयश्चन्द्रः तदधीतेवे एमः
द्वेत्पत्राएवक्तव्यः व्याकरणमधीतेवेदेवेतिवैयाकरणाः सुशोभनोऽश्वः स्वश्वः तंवेदेति ५८

सौवश्वः नसन्धियोर्युद्ब सन्धिजौद्यौसन्धियौतयोः सन्धिजयोर्यकारवकारयोः संवन्धि
नः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किन्तु यडागमएव भवति ईड्डड् इत्येतावागमौ भवतः वणीदिश्वे
षं कृतायकारात् पूर्वमिकारोवकारात् पूर्वप्रकारः पश्चादादिस्वरस्य वृद्धिः इतो जातार्थे लज्जित
ः त्रपितः नरतमेयस्त्रिष्टः प्रकर्षे प्रकर्षे अतिशयार्थे नरतमद्रयसुइष्टइत्येते प्रत्यया भव
न्ति अतिशयेन कृष्णः कृष्णतः श्रुततमः ईयस्त्रिष्टौडिताविति वक्तव्यौ डिन्वादि लोपः
उकारोऽनुविधानार्थः सम्महतो धौर्दीर्घः अतिशयेन लघुर्लघीयान् पापीयान् लघीयः

सार सी पापीयसी लघिष्ठः पापिष्ठः गर्वदिरेष्टमनीयसुगाणदिरिलोपः अतिशया
 ५६ र्थेगुरुप्रियस्थिरहृद्प्रशस्पदीर्घादीनांगारप्रष्टवजाश्रयआदेशाभवन्ति टेक्ष्वपिच
 अतिशयेनगुरुगिणान् गरिष्ठः गुरोर्भाविगारिमा वकारग्रहणादेकस्वस्वनभवति
 प्रेमा प्रेष्ठः प्रेयान् स्थविष्ठः स्थवीयान् ईलोपोत्पाशष्टादीयशः ज्ञायान्
 ज्येष्ठः अतिशयेनदीर्घोद्ग्राघीयान् शधिष्ठः अतिशयेनप्रशस्पश्रेयान् श्रेष्ठः वहे रामः
 रिष्टेयिः भूयिष्ठः किमोवायादाख्याताञ्चततमयोएवक्तव्यः कृतल्लएंपरमाणवः कृत ५६

स्तमांस्तेषामारम्भकत्वं कुञ्चैल्लएङ्गयति पचतितए पचतितमां पठतितए पठतितमां
 परिमाणोदघ्नादयः जानुदघ्नंजलं पुरुषमात्रंशिरोदसनं द्वयोर्वरूनांचैकस्यनिर्द्धारणोऽ
 किमादिभ्योऽन्तराऽन्तमौवक्तव्यौ कतरोभवतोःकाएवः कतमोभवतांतात्रिकः भवतोयन्तर
 त्कार्किकस्तन्तराऽङ्गुक्रान् सङ्ख्येयविशेषावधारणोद्वित्रिभ्यानीयः द्वितीयः त्रेःसम्यसाणं
 तृतीयः षड्गुरोस्थः षष्ठः वनुर्यः कतिकतिपयाभांच कतिथः कतिपयथः प
 ञ्चादेर्मः पञ्चमः सप्तमः एकादशादेर्ऽः एकादशादेन्त्रिपदीर्घः एकादशः द्वादः

सार
६०

शः त्रयोदशः अष्टादशः विंशत्यादेवातमद् विंशतितमः विंशः त्रिंशतितमः त्रिंशः
शतादेर्त्रितयं शततमः सङ्ख्यायाः प्रकारेधा द्विधा त्रिधा चतुर्धा ईदमहाहारेण
अ द्वेधा त्रेधा द्वैधं त्रैधं क्रियाया आहृतौकृतस पञ्चवाएनिति पञ्चकृतः द्वि
त्रिभांसुः द्विरुक्तं त्रिरुक्तं वक्तादेशस वदुवाएनिति वदुशः तयायदौ सङ्ख्यायां
द्वितयं त्रितयं लीवेर द्वितयी त्रितयी द्वयं त्रयं त्रय्याशदादतिजवेलादयो वक्तव्याः
गंधालः त्रय्यारिकः त्रय्यारिकः स्त्रीपुम्पान्नएस्त्रसौ स्त्रीणं यौस्मं शेषानिपाताः कत्याद
रामः
६०

यः कासङ्ख्याअस्येतिकति इत्यादि इतितद्धितप्रक्रिया अथाख्यातप्रक्रियानिरूप्यते
धातोः वक्ष्यमाणः प्रत्ययाधातोर्ज्ञेयाः भादिः भूसन्नायामित्यादिशब्दो धातुसञ्ज्ञो भव
ति सचत्रिविधः आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदीवेति आदनुदात्तङितः अनुदात्तेङितश्च
धातोरात्मनेपदमभवति त्रित्त्वरितेततुभे त्रित्त्वरितेतश्चधातोस्ते एतन्नेपदपरस्मैपदे
भवतः आत्मगामिवेत्फलमात्मनेपदमभवति परगामिवेत्परस्मैपदं प्रयोक्तव्यमन्वर्थान्
परतोम्यन् पूर्वोक्तनिमित्तविधुएदन्पस्माद्धातोः परस्मैपदमभवति नवपरस्मैपदा

सार

६९

नि निवादीनामष्टादशसंख्याकामाशानिनववचनानिपरस्मैपदसंज्ञकानिभवन्ति
परएणात्मनेपदानि परणिनिववचनानिआत्मनेपदसंज्ञकानिभवन्ति वर्तमाने
तिप्-तस्-अन्ति सिप्-थस्-थ मिप्-वस्-भस् ते-आते-अन्ते से-आथे-ध्वे ए-वहे
-महे प्राश्चोपरिसमाप्तःक्रियोपलक्षितश्चवर्तमानलक्षितवर्तमानेअभिधेयेतिवादयः
प्रत्ययाभवन्ति अस्पतिवादेःपाणिनीयानांलङितिसंज्ञा नामिचपुष्पादिवास्मदिवभा
गैःप्रथममध्यमोत्तमाः नामादिष्वपपदेषुसत्सुत्रिभिर्भागैरेतेप्रत्ययाभवन्ति नामिप्र

एमः

६९

पुञ्जमानेवशृङ्गादप्रयुज्यमानेपिप्रथमपुरुषोभवति पुष्पादिमध्यमस्तथैवास्मद्युत्तमः
कर्त्तरिपञ्च परस्मैपदं कर्त्तरिभवति वशृङ्गादात्मनेपदमपि तत्रभूइत्येत
स्मात्परस्मैपदिनोऽधिकरणान्निवादयोयोज्यन्ते तत्रैकविवक्षायाम्प्रथमपुरुषैकवचने
भूतिप्रकृतिस्थिते पकारपित्कार्थः अकर्त्तरि धातोरेष्यत्ययोभवतिकर्त्तरिवि
हितेष्वादिष्वनुर्धुदिष्यर्थन्तेष्वपरतः पकारोऽधिकरणभेदज्ञापनार्थः गुणः धा
तोरेत्यभूतस्यनामिनोगुणोभवति अवादेशः भवति द्विविवक्षायाम्भूतसइतिस्थिते

सार
६२

अपिनादिङित् यकारेतन्नादिकश्चविहायान्यः प्रत्ययोङित्सञ्ज्ञोभवति कृत्यद्युसि
किङित्तिचपरेधातोर्गुणोभभवति ह्यसंवर्जापित्वा कृतद्विर्वचनाडुसिपरेतुगुणोभव
ति ततोङित्त्वान्तसिगुणप्रतिषेधेपिअप्युत्पद्यनिमित्तोर्गुणोभवत्येव सौर्व्विसर्गः भव
तः वद्धर्थविवक्षायांभवअनिङित्स्थिते अदे अकारस्यलोपोभवतिअकारेएका
रेवपरे भवन्ति भवसि भवथः भवथ ओए अकारस्यआत्वभवतिवकारेमर्क एमः
रेपरे भवामि भवावः भवामः सवएजाधार्मिकोभवति त्वंसाधुर्भवसि अहमात्म ६२

विद्मामि इत्यादिप्रयोक्तव्यं अव्यवधानाच्चपुरुषविशेषः सवत्वश्चसाधूभवथः
विविसम्भावनयोः यात्-यातां-युस् यास्-यातं-यात् यां-याव-याम ईत्-ईयातां-ईत् ई
यास्-ईयाथां-ईध्वं ईय-ईवहि-ईमहि विधिःकर्तव्यार्थोपदेशः सम्भावनकृत्यनामूहः तत्र
यादादयःप्रत्ययाभवन्ति एषांलिङित्सञ्ज्ञापाणिनीयानां याः अकारात्परोयाईर्भ
ति अइए भवेत् भवेतां युस्इट् अकारात्परास्पयुस्इडागमोभवति भवेयुः
भवेः भवेतं भवेत याभियं अकारात्परोयाभियमभवति भवेयं भवेव भवेम

सार
६३

शिष्योगुरुश्रुषकोभवेदिति विधिः भवेदसौ वेदपागो ब्राह्मणत्वादिति सम्भावनं आ
शीः प्रेणयोः तुप्तां अनु हितं त आनिप् आवप् आमप् तां आतां अन्तां स्व
आथां ध्वं सेप् आवहैप् आमहैप् अप्राप्तप्रार्थना आशीः परस्येष्टार्थसंसनं वा प्रे
णां प्रवर्त्तनं तत्र तु वादयः प्रत्यया भवन्ति एषां सञ्ज्ञालोद् तुल्योक्तात्तङ्गशिषिवावक्तृ
व्यः भवन् भवताद्वा भवतां भवन् अतः अकारादुत्तरस्य हेर्लुग भवन्ति भव एमः
भवताद्वा भवतं भवत भवानि भवाव भवाम आयुष्मा भवन् भवान् अध्व ६३

यनायोऽयतो भवसौम्य अनयतनेतीते दिप् तां अन् सिप् तं त अमिप् वम
तन् आतां अन् थास् आथां ध्वं इ वहि महि अतीताया एत्रेर्पामद्वयादवर्क्या
वदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं सोऽयतनत्ततोऽन्योऽनयतनः अनयभवः अनयतनः एषां
सञ्ज्ञालोद् तस्मिन् तृतीये काले दिवा दयः प्रत्यया भवन्ति दिसि मिद्वयेतेषामि कार उच्चारण
र्थः तनो नकार इ न त न्य कर्त्तृ इति विशेषणार्थः वावसानेति दकार स्पतकारः दिवा दाव
द् दिवा दौ परे धातो रडागमो भवति अभवत् अभवतां अभवन् अभवः अभवतं अ-

सार
६४

भवत अभवं अभवाव अभवाम लोभवत्त्वपुत्रइत्यादि एधवृद्धौ अकारआत्मनेप-
दार्थः ततःपरणिनिनववचनानिपूर्ववत्आदिप्रयोगः एधते आदाथई अकार
त्परस्यआतआथसंवन्धिनआकारस्यईकारदेशोभवति एधेते एधन्ते एधसे एधेथे
एधध्वे एधे एधावहे एधामहे धर्मादेधत्तेअदोएज्यमित्यादि विधिसम्भावनयोः
तादीनिनववचनानियोज्यानि एधेत एधेयातां एधेएन् एधेथाः एधेयाथां एधे
ध्वं एधेय एधेवहि एधेमहि धर्मतःसाधुरेत आशीःप्रेरणयोःज्ञामादयोभवन्ति एमः
६४

एधतां एधेतां एधत्तां एधस्व एधेथां एधध्वं एधे एधावहे एधामहे अ-
नश्चतनेतनादयः स्वादेः स्वादेर्द्धतोर्द्धितीयोडागमोभवतिदिवादौपरतः ऐध
त ऐधेतां ऐधन्त ऐधेथाः ऐधेथां ऐधध्वं ऐधे ऐधावहि ऐधामहि
ईक्षदृशनाङ्कनयोः आत्मनेपदी ईक्षते ईक्षेते ईक्षन्ते ईक्षसे ईक्षेथे ईक्षध्वे
ईक्षे ईक्षावहे ईक्षामहे ईक्षेत ईक्षेयातां ईक्षेएन् ईक्षेथाः ईक्षेयाथां ईक्षे
ध्वं ईक्षेय ईक्षेवहि ईक्षेमहि ईक्षतां ईक्षेतां ईक्षन्तां ईक्षस्व ईक्षेथां ईक्षध्वं

सार
६५

इक्षे इक्षावहे इक्षामहे ऐक्षत ऐक्षेतां ऐक्षन् ऐक्षथाः ऐक्षेथां ऐक्षध्वं ।
ऐक्षे ऐक्षावहि ऐक्षामहि उपवषपाके उकारघकारानुबन्धौकार्यार्थो वकारे
त्वकारउभयपदार्थः पूर्ववृत्तिवादिप्रयोगः पवति पवतः पवन्ति पवसि पव
थः पवथ पवामि पवावः पवामः पवेत् पवेतां पवेयुः पवेः पवेतं पवे
त पवेयं पवेव पवेम पवन् पवतात् पवतां पवन् पव पवतात् पवतं । एमः
पवत पवन्ति पवाव पवाम अपवत् अपवेतां अपवन् अपवः अपवतं अ ६५

पवत अपव अपवाव अपवाम आत्मनेपदे पवते पवेते पवन्ते पवसे प
वेथे पवध्वे पवे पवावहे पवामहे पवेत पवेयातां पवेन् पवेथाः पवेय
थां पवेध्वं पवेय पवेवहि पवेमहि पवतां पवेतां पवन्तां पवस्व पवेथां
पवध्वं पवे पवावहे पवामहे अपवत् अपवेतां अपवन्त अपवथाः अपवेथां
अपवध्वं अपवे अपवावहि अपवामहि गाङ्गुतौ ङित्वादात्मनेपदी ङकारआत्म
नेपदार्थः आकारानुबन्धार्थः गते गत गतां अगत अगतौ अपति अयेत् अपन्

सार

६६

आयत्त स्विक्षये कथयति एवञ्जिजये जयन्स्थानि कथयति निपात्यते जयन्तु न स्यात् ।
कृशष्टे कर्वाति उडूशष्टे अवते पूडूशोधने पवने त्तराणे तरति नूनये नरति
देडूयालने दयते धेडूयाने परसैपदी केगैरैशष्टे कायति शैस्त्रैहर्षक्षये त्रैडूपा
लने दयशोधने डैस्त्रे नरवमखसर्पणे अगवक्रगतौ लगंसङ्गे एगशङ्कायां ६
श्लाघ्यङ्कथने अर्धपूजायां कवडूदीप्तिवन्धनयोः शृणादयोऽपि भौवादयो धानुपाठा एमः
द्वगनव्याः श्रदानीं लुघिकाणां ददादेर्गाणां कर्त्तरिति वादयश्चत्वारो गणावर्णने अद ६६

भक्षणे अकार उच्चारणार्थः अप अदादेर्लुक अदादेर्गाणां दुत्पन्नस्यापोलुक भ
वति खसेवपाकसानाम् अति अतः अदनि असि अथ अथ अग्नि अह
अत्र विधौ अथात् अथातां अशुः आशिषि अतु जसाद्धिर्हे जसाडुत्त
एषहेर्द्धिर्भवति अद्धि शेषं स्पष्टं अनद्यतने अदोदिस्पोरडागमो वक्तव्यः आदत्
आदः शीङ्स्त्रे पूर्ववद्गुणादिः शीङ्ः सर्वत्र शीङ्गे गुणो भवति क्तिञ्चत्पयप
रेन भवति शेते श्याते शीङ्गे नोरुट् शीङ्ः परस्मान्नश्येत स्परुडागमो भवति

सार
६७

आतोऽनोदनतः आतआत्मनेपदस्यानइत्येतस्याइवति अनकारउत्तरस्य शेते
किलात्थःसः शेवे शयाथे शेध्वे इच्छाक्तायांवाचि ऋकारउभयपदार्थः अवा
दावीपितिस्मि इवईप्तापयोभवतितकारसकारमकारादौपितिपरेऽवादौविषये गुणा
वादेशौ अप्रलुक् इवीति इतः खोर्धनोरियवौस्वरे यौवेतिवर्तमाने नुधातोः
विकारणस्यनोर्धनोश्चैवर्णोविर्णयोरियवौभवतःस्वरेपरे अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यनु
खौभवतः नानयोर्वः अनपिविषयेउवर्णस्पवत्नभवति किनुउवआदेभवति जुऊवन्ती
शो ९

रामः
६७

त्पादौअनपीतियहणंजुहोतेरेवअद्विषयेजुहतीति जुवन्ति आत इते इत्यादि
जुवआहश्चपञ्चानां जुवउत्तरेषानिवादीनाम्यञ्चानान्नप् अनुस उस् थप् अथुसइत्येते
आदेशाभवन्तिजुवआहश्चादेशः एकारोहृद्यर्थः आह आहनुः आहुः तथे
थकारेपरेजुवोहकारस्पतकारोभवति आत्थ आहथुः इथ इत्यादि त्वाप्रकथने
याप्रापने प्राप्तरणे इत्यादयोऽन्येपिद्रष्टव्याः तत्रलुग्विकारणस्यापिजुहोत्यादीनांविशे
षः कृदानादनयोः क्तादेर्दिश्च ऊइत्यादेर्गणउत्पन्नस्यापोलुगभवतितस्मिन्सतिधा

सार तोर्विवचनं सखादिर्दिदिः सखाद्योऽवयवोऽदिरुक्तोदिर्भवति क्रहेश्चः पू
 ६८ र्वसंवन्धिनः कवर्गहकारयोश्चत्वभवति वर्गचतुर्थोह्यसवर्गः ऊपानाञ्चवचपाः
 पूर्वसंवन्धिनाऊपानाञ्चवाचपाश्चभवन्ति जुहोति जुहुतः द्वेः द्विरुक्ताङ्तर-
 स्थान्तश्च्येतस्याङ्गवन्ति जुहुति जुहोषि जुहुयः जुहुय जुहोमि ओर्वमोर्वलोपः
 प्रत्ययसंवन्धिनङ्कारस्यवमोः परयोर्वलोपोभवति क्वचिदन्यत्रापि जुहुवः जुहुः एमः
 जुहुमः जुहुः जुहुयात् छन्दसितिवादिर्विधौवावक्तव्यः अग्रिहोत्रजुहोति पाणिनी ६८

यानांलट् जुहोतु क्रशद्वाङ्तरस्यहेर्द्धिवक्तव्यः जुहुधि अजुहोस् अजुहुतां अनउस्
 द्विरुक्ताङ्तरस्थानउभवति गुणावादेशौ अजुहवः ओहाङ्गौ ओकारङ्कारवनुवन्धा-
 र्थौ हातेतिस्थितेपूर्ववत् रुस्वः पूर्वसंवन्धिनोदीर्घस्यरुस्वोभवति भृजां
 लुकि उभृञ्छाणपोषणयोओहाङ्गौमाश्रानेएतेषांपूर्वस्याकारस्येकारादेशोभवतिलु-
 क्सति द्वेत्तौ लोपोनुवर्ततेईकारश्च द्विरुक्ताङ्तरधातोएकारस्यलोपोभवतिङिति
 स्वरेपरे ईकारश्चङितिहसेपरे जिहति जिहाने जिहते विधौ जिहीत आशिषि ।

सार
६५

जिहितां अनद्यतने अजिहीत अजिहातां अजिहन्त अजिहीथाः ओहाकृत्पागे द्वि
वचनादिपूर्ववत् जहति जहीतः जहति जहासि जहीथः जहीथ जहामि जहीवः
जहीमः आतोलोपः जघात् जघातां जघुः जघातु जहीताद्वा जहीतां जहन्
ईर्वाहौ ईश्चईश्चईः जहातेहौपोरेवाश्कार्श्कारश्चभवति नहिहि जहीहि जहति ज
हीताद्वा जहीतं जहीत अजहात् अजहीतां उस्पालोपः उसिपरेआकारलोपोभ एमः
वति अजऊः उदाञ्जदाने नकारउभयपदार्थः उकारोद्धितस्त्रीमकार्यार्थः दतिपृइति ६५

स्थिते द्विवचनं पूर्ववत् कृत्वः ददति दादेः द्विरुक्ताउत्तरस्य दादेराकारस्यलोपोभवति डि
तिपरे दत्तः ददति ददासि दत्थः दत्थ ददामि दध्वः दध्मः दद्यात् दद्यातां दद्युः ददा
तु दत्ताद्वा दत्तां ददन् दांहौ दादीनांहौपोरेपूर्वदकारलोपोभवति धातोएकारस्यचएकारः
दोहि दत्ताद्वा दत्तं दत्त ददनि ददाव ददाम अददात् अदत्तां अददुः आत्मनेपदेपिपू
र्ववदाकारलोपः दत्ते ददाते ददते दत्ते ददाथे ददीत ददीयातां ददीन् ददीथाः
दत्तां ददातां दत्त्व अदत्त अददातां अददन् अदत्थाः शप्तादि उधाञ्जधारणयोषण

सार
७०

योः पूर्ववङ्गुगादि दधाति पूर्वस्यङितिउसेधः ऊभानस्यधातोः पूर्वदकारस्यधका
एदेशोभवतिङितिउसेधरे धत्तः दधति दधासि धत्थ दध्यात् दध्यातां दधुः द
धातु धत्ताद्वा धत्तां दधतु धोहि धत्ताद्वा धत्तं धत्त अदधात् अधत्तां अदधुः
दिवुक्तीडाविजिगीषाव्यवहारश्रुतिसुतिमदमोदस्वप्रकानिगतिषु उकारश्चिकल्पार्थः
दिवृतिपृश्तिस्थिते दिवादेर्यः दिवादेर्गणाश्चः प्रत्ययोभवतिवतुर्धुपरेषु अपोयवा एमः
दः योर्विहसेइतिदीर्घः दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति दीव्यसि दीव्यथः दीव्यथ दीव्या ७०

मि दीव्यावः दीव्यामः दीव्येत् दीव्येतां दीव्येयुः दीव्यन् दीव्यताद्वा दीव्यतां दीव्यन्तु
दीव्य अदीव्यात् अदीव्यतां अदीव्यन् वृत्रअभिषवे आदेःलःस्त्रः धातोरादौव
र्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौभवतः स्वादेर्नुः स्वादेर्गणानुप्रत्ययोभवति
वतुर्धुपरेषु प्रागभिप्रयोगः प्रादेश्चतथातौसुनमां प्रादेरूपसर्गात्पिरेषांस्वादीनान्नमादीः
नाञ्चसकारनकारयोस्तौपूर्वभाविनावेवषकारनकारौभवतः तथानेखेवनिमित्तेषुसत्सु नृपः
विकरणस्यनुप्रत्ययस्यउप्रत्ययस्यवगुणोभवतिपितिपरे अभिषुणोतिसोमंसोमयाजी वृत्रतः

सार
७१

सुन्वन्ति सुनोषि सुनुथः सुनुथ सुनोमि ओर्ध्वमोर्ध्वलोपः सुनुवः सुन्वः सुनुमः
सुन्मः सुनुयात् सुनुयातां सुनुयुः सुनोतु सुनुताद्वा सुनुतां सुन्वन्तु ओर्ध्व
हेः प्रत्ययसंवन्धिनउकाएउत्तरस्यहेर्ध्वभवति वाग्रहणात्संयोगादुत्तरस्यतत्त्वस्त्वस्त्वतन्
कारणोत्तक्षाहीत्यत्रनभवति सुनु सुनुताद्वा सुनुतं सुनुत सुन्वानि सुन्वाव सुन्
वाम असुनोत् असुनुतां असुन्वन् आत्मनेपदेपि सुनुते सुन्वाते सुन्वते सुन्वी एमः
त सुन्वीयातां सुन्वीरन् सुनुतां सुन्वातां सुन्वतां असुनुत असुन्वातां असुन्वत ७१

रुधिरआवरणो इरनुवन्धश्चरितोवेतिविशेषणार्थः रुधतिस्थिते रुधादेर्नम
रुधादेर्गाणान्नम्प्रत्ययोभवतिचनुर्धपरेशु मकारस्थाननियमार्थः अपोपवादः
तथोर्ध्वः ऊभान्नस्यधातोःपरयोस्तकारथकारयोर्ध्वकारादेशोभवति ऊभेजवाः एत्वं
रुणद्धि नमस्योरस्य नमश्च्येनस्यास्मृवीतिधातोश्चाकारस्यलोपोभवतिङितिपरे
रुद्धः रुद्धनि रुणात्ति रुद्धः रुद्ध रुणाधि रुद्ध्व रुद्ध्म रुद्ध्यात् रुद्ध्यातां रुद्ध्यु
ः रुणाद् रुद्धाद्वा रुद्ध्यां रुद्ध्यन्तु रुद्ध्याद्धिर्हे रुद्धि रुद्धाद्वा रुद्धं रुद्ध रुणाधा

सार
७२

नि हणवाव हणधाम दिस्योर्हसत्त हसा उत्तरयोर्दिषसिपइत्येतयो
ध्वोपोभवति वावसानेतिविकल्पेनधकारस्यदकारजकारौ अहणत् अहणइ
अहृत् अहृधन् मध्यमैकवचनेसिपिलुप्तेधकारस्यदकारेकते दःसः दकार
स्यसकारेवाभवत्तिसिपिविषये सस्यविसर्गः अहणः अहणत् अहृत् अहृत्
अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत्
नृ हृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत् अहृत्

हप तनादेर्गणकुप्रत्ययभवतिचतुर्ध्वपरेषु पकारेऽब्रिवाणार्थः नृपइतिगुणः
तनोति तनुतः तन्वन्ति तनुयात् तनुयातां तनुयुः तनोतु तनुताका तनु
तां तन्वन्तु अतनोदिन्यादिभुनोतिवत् उहृत् अकारेण अकारस्यगुणोऽहृत् नृपइ
तिगुणः कएति डित्यङ् कएरेकारस्यङकारेभवतिङिति विभक्तौपलः कु
हृत् कुर्वन्ति कएयि कृत्यः कृत्य कएमि कृजोनित्यवमोहलोपोवक्तव्यः
कृर्व कृर्म कृजोये कृजउत्तरस्योकारस्यलोपोभवतिथकारेपरे कृर्थात् कृ

सार
७३

र्थातां कर्षुः कर्णेन कर्तुमाद्य कर्तुतां कर्षन् कर्तु कर्तुमाद्य कर्तुतं कर्तु
 कर्तुानि कर्तुवाव कर्तुवाम अकर्णेन अकर्तुतां अकर्षन् आत्मनेपदेपि कर्तुते
 कर्षन्ति कर्षन्ते कर्षति कर्षयिष्यातां कर्षीएन् कर्तुतां कर्षतितां कर्षन्तां अकर्तुत
 अकर्षतितां अकर्षन्त अकर्तुथा नृदव्यथने नृदादेः नृदादेर्गणान्नाप्रत्ययो
 भवतिचतुर्थं नृदति नृदेत् नृदन् अनुदत् नृदते नृदेत् नृदतां अनुदत् ३ एमः
 क्रीज्द्रव्यविनिमये नाकप्रादे क्रादेर्गणान्नाप्रत्ययोभवतिचतुर्थं क्रीणति । ७३

ईहसे नाइत्यस्याकारस्य ईत्वमभवतिङितिहसे क्रीणीतिः नातः नाइत्य
स्याकारस्यलोपोभवतिङितिस्वरे क्रीणन्ति क्रीणीयात् क्रीणीयातां क्रीणीयुः क्री
णानु क्रीणीताद्वा क्रीणीतां क्रीणन्तु क्रीणीहि अक्रीणात् अक्रीणीतां अक्री
णान् अक्रीणाः क्रीणीते क्रीणन्ते क्रीणीत क्रीणीयातां क्रीणीरन् क्रीणीतां
क्रीणातां क्रीणातां क्रीणीष्व अक्रीणात् ग्रहउपादाने ग्रहांकिञ्चिद्व ग्रह
ज्यावेत्रकेत्रव्यधूवस्यवृषध्वभ्रज्जव्रजादीनांकिञ्चिङितिङितिचसंप्रसारणंभवति ऐफस्य

सार
७४

अकारः वकाराधिकाएकवित्तिपरेपि गङ्गाति गङ्गीतः गङ्गन्ति गङ्गासि
क्रीणातिवत् हसादानहो हसानाङ्क्यादेर्गणादानप्रत्ययोभवतिहोपरेन
ना अतश्चिह्नैर्हुक् गृहाण पुषपुष्टौ पुष्पाति पुष्पीतः पुष्पन्ति पुष्पीया
त् पुष्पान् पुष्पीताद्वा पुष्पीतां पुष्पन्तु पुष्पाण पुष्पीताद्वा पुष्पीतं पुष्पी
त अपुष्पात् पुषस्तेये पुष्पाति पुष्पायात् पुष्पान् पुष्पीताद्वा पुष्पीतां एमः
पुष्पन्तु पुष्पाण पुष्पीताद्वा अपुष्पात् अपुष्पीतां अपुष्पन् सर्वत्रकर्त्तरिप्र ७४

न्यायद्रष्टव्याः एतच्चविभक्तिचतुष्टयं सार्वधानुकसञ्चारमार्द्धधानुकसञ्चारिणी
यानां अथभावकर्मणोर्यकिप्रत्ययानिरूप्यन्ते आहुविकर्मणि अकर्म
केभ्योधानुभ्योभुविभावेसकर्मकेभ्यश्चकर्मणात्मनेपदभवति येकर्मनिरपेक्षां
क्रियामाहुस्तेऽकर्मकाः भूएधआस्शीङ्प्रभृतयः यथाहुः लज्जासत्तास्थितिजा
गणंष्टिद्विषयभयजीवितमरणं शयनक्रीडास्त्विदीप्त्यर्थधातवएतेकर्मविहीनाः
पञ्चतुर्ध धातोर्भावेकर्मणिचयकप्रत्ययोभवतिचतुर्धपूर्वोक्तेषुपारतः ककारे

सार
७५

गुणप्रतिषेधार्थः भावस्यैकत्वादेकवचनमेववक्तुवचनञ्च प्रथमपुरुषस्यभूयतेभव
ता एधातेधार्मिकैः आस्यतेसद्भिः शय्यतेश्रुदेण अकर्मकोपिकदाचित्सकर्मकता
मनुभवति उपसर्गोणाधात्वर्थोविज्ञादन्यत्रनीयते विहाएहासंहाएप्रतीहाएप्रहाएवत्
सुखमनुभूयतेस्वामिना येनकर्मसापेक्षाक्रियामाहुतेसकर्मकाः घटःक्रियतेकृता
लेन त्वनुःखीक्रियतेगौः विरागौःसुख्यहंक्रिये अयक्रिड् अकारस्परिडादेशो एमः
भवतिअकारेअपयेयकिचपरे इकारेव्यवधारणार्थः तेनदीर्घोनिवृत्तिः मङ्प्राण ७५

मागे प्रियते दृङ्आदानेगतौच दानमाद्रियते हन्नुहणो द्रियतेधनञ्चौरेण
ये येपरेपर्वस्पर्दीर्घोभवति वित्रचयने इष्टिकाश्चीयते रूपतेअन्नंवक्तौ
दादेरि दादेराकारस्येकारादेशोभवतिक्लृतिपरे वेदविदेअदोदीयतान्धनं नि
धीयतान्धान्यभूमौ उधाञ्जधाएणपोषणयोः माङ्माने मीयते कैगैरैशद्वे स
न्ध्यक्षराणामा सन्ध्यक्षराणाधातूनामात्वभवतिअनपिविषये कायते गायते ए
यते शोतनूकारणे शायते ओहाकृत्पागे हीयते पापाने पीयते दृगतिनिवृत्तौ

सार
७६

स्थीयते तनोतेर्नोवा तनोर्धातोर्नकाएआत्वंवाभवतियकिपरे तायते तन्यते
गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः ऋगतावित्यस्यधातोऽमकाएन्तसंयोगादेश्चगुणोभवतिक्
वित्किनिङित्तिचपरे ऋगतौ अर्यते स्मृविन्नायां स्मर्यते यत्कर्मणःसंयोगा
त्कर्त्तृत्वेनविवक्षतेसकर्मकर्त्ता तत्राप्येतदेवोदाहरणं पच्यतेओदनःस्वयमेव
भिदिर्विदारणो भिद्यतेकाष्ठंस्वयमेव लूत्रूद्धेदने लूयतेकेदारंस्वयमेव द्विकर्म एमः
कणोदाहरणं उहियाचिरुधिप्रधिभिस्त्रिचिब्रुइत्यादयोद्विकर्मकाः उहियाचि ७६

रुधिप्रच्छत्रीनिविकृषांपयदएउहमएउमुषांनुवहा अपिशसुयुतांयदिकर्मयुतात
दकीर्त्तिमाचरितकुविभिः नीयप्रापणे नगरंनीयतेनागरिकैर्वनेचरः द्याच.
याच्यायां भोजनंयाच्यतेयजमानोयाचकेन प्रच्छत्रीषायां ग्रहाङ्किङ्कितिवेतिस
प्रसारणं पृच्छतेपन्थानंपथिकेनयाथः शिष्येणाचार्यस्तत्त्वपृच्छते इतिभा
वकर्मप्रक्रियाः पुनःकर्त्तरिप्राणीयते परोक्षे एापू.अनुस.उस थपू.अपुन ७
स.अ एापू.व.म ए.आते.शे से.आथे.ध्वे ए.वहे.महे धातोःपरोक्षेअनीते

सार
७७

कालेणवाद्यः प्रत्ययाभवन्ति एषां सञ्ज्ञानिद् एकाकारेण ह्यर्थः पकारपि नकार्य
र्थः द्विश्च एवादि संयोगे धातोर्द्विचनं भवति आभोर्मादौ पूर्वस्य अका
रस्य भूशब्दस्य च आकारे भवति एवादौ सति रुस्वः ऊभानां जवचपाश्रितिवकारः ।
भुवोवृक् भुवोवृगागमो भवति एवादौ सति वभूव वभूवतुः वभूवुः ।
क्रादेर्मादौ ह्रस्वभूवडुलुश्रुलु इत्येनस्मात्प्रत्ययाणां देर्गाणां स्य वसादेरिद् भवति अ एमः
न्यस्माद्भवतीति नियमादिदागमः वभूविथ वभूवथुः वभूव वभूवै वभूविव ७७

वभूविम वलिर्बलवान्वभूव अत उपधायाः धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धि
भवति त्रिति एति च प्रत्यये परतः पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः पूर्वस्यादि ह्रसः शिष्य
नैः न्योलुप्यते पपाच एणादिकिन् एणादिपि किद्भवति लोपः पचाक्कि
त्येचास्य पचादीनामनादेशादीनां किंति एवादौ सति पूर्वस्य लोपो भवत्यकारस्यैक ह
सहस्यैकारः पेवतुः पेवुः वेदथपः सेटः कित्वं वा वक्तव्यं कित्वादेव पूर्वलोपो
पेविथ पपक्च पेवथुः पेवु एवुत्तरो वाणिक्तव्यः ततो विकल्पेन वृद्धिः पपा

सार
७८

ए२
व पयच पेविच पेविम आत्मनेपदेषिलोपादिपूर्ववत् पेचे पेचाते पेचिरे पेचि
वे पेचाथे पेचिध्वे पेचे पेचिवहे पेविमहे एः पूर्वसंवन्धिनः अकारस्याकारदेशो भ
वति क्रहोश्चुः बहुअस्थिते धातोर्नामिनः धातोर्न्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति
त्रितिणितिवपरे वकार वक्रतुः वक्रुः वकर्थ वक्रथुः वक्र वकार वकर
वक्रव वक्रम एमोएज्पञ्चकार आत्मनेपदेषि वक्रे वक्राते वकिरे वकिध्वे एमः
वक्राथे नामिनो वतुर्णधोरः नाम्यन्ता धातोर्हत्तास्य धकास्य टत्वमभवति व ७८

तुर्णसंवन्धिनान्न भवति वक्रुद्धे वक्रे वक्रवहे वक्रमहे असभुवि आस आस
तुः आसु आसिथः आसथुः आस आस आसिव आसिम कासादिप्र
त्ययादामक्रसभूपरः कासादेश्छतोः प्रत्ययान्ताच्चाणदौपरे आम्प्रत्ययो भवति सचक्रुअ
सभूपरः प्रयोक्तव्यः कासश्शङ्कसायां अकारादित्कार्यार्थः कासाञ्चक्रे कासां
वक्राते कासां वकिरे कासामास कासां वभूव वकासदीप्तौ वकासां वकार का
साञ्चक्रतुः वकासाञ्चक्रिणादि जागृनिशस्ये अत्र आम्प्रत्ययस्य दशविधि आख्या

सार
७८

नव्यतिरिक्तं वानडि-त्वेन गुणः जागएञ्चकार जागएञ्चक्रुः जागएञ्चक्रुः जाग
एञ्चभूव एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्रते एधाञ्चक्रिरे विदज्ञाने अकारउच्चारणार्थः
आमि विदेर्न गुणः आमि परे विदेर्गुणो न भवति विदाञ्चकार विदामास वि
दाञ्चभूव ईसदर्शने ईसाञ्चक्रे उहवितर्के उहाञ्चक्रे इत्यादिकासादयः
अधुना प्रत्ययान्तेभ्य आमनिरूप्यते उहञ्चकारणे इच्छायामात्मनः सः धातोरिच्छा एमः
यामर्थे आत्मनः स प्रत्ययो भवति अतश्च अकारस्य इह देशो भवति किति किति च ७८

परे सावेद्विश्च सावेत्स्वसंवन्धिनीद्विश्च भवति कृहोश्चुरिति चकार योर्ध्विहसे
इति दीर्घः किलात्सः सः कासादिप्रत्ययादामक्रसभूपरः तेन चिकीर्षाञ्चकार वि
कीर्षाञ्चक्रुः नाम्नोयईचास्य नाम्न इच्छायामर्थे यप्रत्ययो भवति अकारस्येकारः आमः
पुत्रीयाञ्चभूव वर्सवर्सने चुरादेर्नि चुरादेर्गाणास्वार्थे त्रिप्रत्ययो भवति गुणः एअय
वर्सयाञ्चभूव वर्सयाञ्चभवतुः वर्सयाञ्चभूरित्यादि भीऊभरूणाणामावावक्तव्यः त्रिभीभये
विभयाञ्चकार गृहवाञ्चकार विभाय विभ्यतुः विभ्युः विभयिथः गृहव नानयोर्ध्वः जु

सार
८०

ऊवतुः नृकृत्तरिणादिः ए भ्रंजुकि विभएचकार विभएचक्रतुः वभार वभ्रतु
: वभ्रतिनादि जिह्रयाचकार जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः जिह्रियिथ जिह्रै-
थ जिजये सपरोक्षयोर्जेर्जिः सप्रत्ययेणवादौवपरेजेर्ज्ञतोर्गिणदेशोभवति जिगा
य जिग्यतुः जिग्युः वैविन्यापक्रवयोएत्यकालेपिणादिर्वक्तव्यः सुप्तोहंकिलविलला
प लपभाषणे अतउपधायाः लोपःपचाङ्कित्येवास्म विलेपिथ विलेष्ट नाहं एमः
कलिङ्गजगाम गमांस्वरे गमहनजनानघसशत्येतेषामुपधायालोपोभवतिस्व ८०

रेकितिपरे गह्रसृष्टगतौ लकारौलित्कार्थार्थः जगाम जग्मतुः जग्मुः जगमिथ
जगन्थ जगमथुः जन्म जगाम जगिब जगिम जगामागस्त्योदक्षिणान्दिशं ह
नहिंसागत्योः गुएङ्गनाकज्जललोपलोलुपोलक्ष्मीमुखाम्भोजविलासभङ्गः जगत्रयत्रा
णतनुप्रस्तुतोजघानकंसङ्किलवासुदेवः जघ्नतुः जघ्नुः जघनिथ जघन्थ जनीप्राड
धवि ईकार्ईदित्कार्थार्थः आत्मनेपदेष्टप्रभृतयः पूर्ववद्विर्वचनं गमांस्वरेइत्युप-
धालोपः वृत्तेनत्रकारः जज्ञेजगज्जनार्दनात् जज्ञते जज्ञिरे जज्ञिषे जज्ञाथे जज्ञि

सार
८९

हे जज्ञे जज्ञिवहे जज्ञिमहे खनखनने ऊपानाञ्जवचपाइतिचकार रूपश्चखान
पुनर्कृत चव्रतुः वव्रुः चवनिथ चवथ घस्रअदने घासयासञ्जघासाश्चः
गमांस्वरेइत्युपधालोपेकृतेखसेवपाऊसानामितिककारः घसादेःघः घसादीनां
सकारस्यषकारोभवतिकित्तिङित्तिवपो जक्षतुः जक्षुः जक्ष आतोणाडौ आ
कारनाङ्घातोःपरोणापूडौभवति ङित्वाहिलोपः ङित्कारणांविनापिरूपसिद्धेःङित्कारणं एमः
आतोपुगितिपुग्वारुच्यर्थेदेर्लोपः ददौदाननदादातापघौपेयमुदापुनः तस्थौप्रीत ८९

सदास्थानेभनंहित्वावनंययौ आतो,नपि अविद्यमानोऽप्यत्ययोयत्रसोःनप्रप्ति
कित्तिस्वरेपोआकारस्यलोपोभवति ददतुः ददुः ददिथ ददाथः ददे ददाते द
दिरे षागतिनिवृत्तौ स्थाइतिस्थिते णादिर्द्विवचनं नशासात्त्वपाः द्विवच
नेकृतेयत्पूर्वरूपनस्यशासाङ्गताःखपाःशिष्यनेनशासाः क्रुत्वश्चपादेशश्च तस्थौ
तस्थतुः तस्थुः तस्थिथ तस्थायः यायापणो ययौ ययतुः ययुः ययिथ
ययाथ स्माशौचे पूर्वस्यहसादिशेषः सस्रौ सस्रतुः सस्रुः सस्रिथ सस्रा

सार
८२

य बुञ्जुतो नृणां नृवतः नृवुः नृवोथ नृवविथ यजदेवपूजासङ्गतिक
एणदानेषु अकारः स्वरितोभयपदार्थः यजणवस्थिते द्विर्वचनादि एवादीपू
र्वस्य एवादीपरेयजादीनाङ्गुहादीनाञ्चपूर्वस्यसम्प्रसाणभवति यस्यइकारः स
इयाजजनादिनं यजांयवणंयतःसम्प्रसाणंकिति यजवचस्वपवहवेञ्चबोन्
हेञ्चवपवद्वसांयकारवकारोफणंयतःइकारउकारत्रकारभवन्तिकितिपो तेच एमः
सम्प्रसाणसञ्चाभवन्ति सत्वास्यसम्प्रसाणं इत्वेइत्वंदीर्घदीर्घं सवर्षेदीर्घः ८२

इजतः इजुः इयजिथ छशषाजादेःषः इयषु इजथुः इज इयाज इय
ज इजिव इजिम आत्मनेपदेपि इजे इजाते इजिरे इजिषे वचपरिभाष
णे उवाच उवतः उवुः उवविथ उवक्व उवथुः उव उवाच उवच उ
थिव उथिम इत्रोवविणपि इत्रोधातोर्वविणदेशोभवतिअनपिविषये
उवे उवाते उविरे उविषे त्रिषपशये सुषाप सुषुपतः सुषुपुः सुषुपि
थ सुषुथ सुषापसुषुखंसखा नृगशं अशदादीनांपूर्वस्यनृगागमोभवतिणा

सार
८३

दौसति असुङ्ग्यासौ आभ्योर्मादाविष्मात्वं विपूर्व व्यानशेविश्वमागवान् व्यानशान्ते
व्यानशिरे अञ्जव्यक्तिप्रक्षणाकानिगतिषु आनञ्जअक्षिणीकजलेनकावित् आन
ञ्जतुः आनञ्जुः आनञ्जिथ आनञ्जथुः आनञ्ज आनञ्ज आनञ्जिव आनञ्जि
म अर्धप्रजायां आनर्ध आनर्धतुः आनर्धुः आनर्ध्विथ विनोतेसप्रत्ययेणवादौ
ववाकिआदेशोवक्तव्यः विञ्चवयने निःपूर्व निश्चिकायविंएजा निश्चिकतुः नि एमः
श्चिकुः पक्षेविवाय विञ्चतुः ग्रहउपादाने ग्रहाङ्गिङितिचेतिसम्प्रसारणं जग्राह ८३

जगृहनुः जगृहुः जग्रहिथ जग्राह लोचः तथोर्द्धः कुप्रिषुः टियोलोपोदीर्घः
श्च टकारेपरेटकारस्यलोपोभवतिपूर्वस्यदीर्घः वेञ्जसंवणो द्विर्वचनादि संविवाय
स्वाज्ञानंसुज्ञः संविवातुः संविबुः संविवायिथ वेञ्जतनुसन्ताने वेञ्जोवयः वेञ्जोधा
नोरनपिविषयेवयआदेशोभवति द्विश्चेतिद्वित्वं पूर्वस्यसम्प्रसारणं द्वितीयस्ययजां
यवराणामिप्सादि उवाय उयतुः उयुः उवयिथ व्यधताडने विवाध विविधतुः
विविधुः विवाधिय तथोर्द्धः विव्यरु प्रच्छत्रीप्सायां पप्राह पप्रधनुः पप्रधुः

सार
८४

पप्रच्छिथ पप्रष्ठ पप्रच्छथः पप्रच्छ पप्रच्छिव पप्रच्छिम संयोगादेर्नकित्वं सं
योगाङ्तरस्यावादेः कित्वन्नभवति हठयोनः पुन्ययोर्ध्वोऽमध्यमैकवचनान्नतानिपात्य
ते प्रीमवत्कन्दलुनीहिनन्दनमुष्माणानिहामएङ्गनाः विगृह्यवक्त्रेनमुविर्दिष्टा
वलीयइत्थमस्वास्थ्यमहर्निशन्दिवः आशीः यात् यास्तां यासुत् यास् यास्तं या
स्त यासं यास्व यास्म सीष्टः सीयास्तां सीएन् सीष्टास् सीयास्थां सीध्वं सीयः सीवहि
सीमहि धातोएशिषियादादयोभवन्ति लिङित्पेष्वाप्पणिनीयानां भूयात् भूयास्तां एमः
८४

भूयासुः भूयाः भूयास्तां भूयास्त भूयासं भूयास्व भूयास्म तथीमाभूयात् ६
जीवप्राणाधारणे अकारउच्चारणार्थः शतंसरदोजीव्याद्भवान् दादेरे दादेराकार
स्यैकारादेशोभवतियादादौङितिपरे देयात् धेयात् पेयात् गेयादित्यादि
यादादौ यादादौपरेऽकारस्यरिङ्देशोभवति क्रियात् क्रियास्तां केशामङ्गलम्बः क्रि
यासुः आत्मनेपदेपि रुषीष्ट रुषीयास्तां रुषीएन् रुषीष्टाः रुषीयास्थां रुषी
ध्वं रुषीय रुषीवहि रुषीमहि विष्णुस्तेमङ्गलं वः रुषीष्ट ५ अकारस्यसिसो

सार
८५

रनिटोः परयोर्गुणो न भवति वेधीषु स्तोषीषु श्वस्तने ता-तारौ-तारस् तासि-तास्थस्
तास्य तास्मि-तास्वस्-तास्मस् ता-तारौ-तारस् तासे-तासाथे-ताध्वे ताहे-तास्वहे-तास्महे
श्वोभाविन्यर्थेतादयो भवन्ति लिट् इति वैष्णव्याणि नीयानां सिसतासीस्यपामिट् धा
तोः परेषां सिसतासीप् इत्येतेषामिडागमो भवति भविता भवितारौ भवितारः भविता
सि भवितास्यः भवितास्य भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः श्वोभविताएज्यभा एमः
ः कुमारस्य नैकस्वएदनुदात्तात् एकस्वएद्वातोर्द्धनिपाठे अनुदात्त इत्येवम्पठितादिडा ८५

गमोन भवति पक्ता पक्तारौ पक्ताः पक्तासे पक्तासाथे पक्ताध्वे पक्ताहे प
क्तास्वहे पक्तास्महे दाता दातारौ दातारः नेता वेता होता होतारौ होताः
कर्त्ता कर्त्तारौ कर्त्तारः याता यातारौ यातारः त्यादौ भविष्यति स्यप् धातोः स्य
प्यत्ययो भविष्यतिकालेति वादिष्वष्टादशेषु परेषु लट् इति सञ्ज्ञापाणिनीयानां भविष्य
ति भविष्यतः भविष्यन्ति भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ भविष्यामि भविष्या
वः भविष्यामः यजस्यते स्थिते छशष्पराजादीनां षत्वं षटोः कः सेः धातोः षका

सार
८६

रकारयोः कत्वं भवति सकारेणैवैष्यपि विषये यक्ष्यते यक्ष्येते यक्ष्यन्ते यक्ष्यसे यक्ष्येथे
यक्ष्यध्वे यक्ष्ये यक्ष्यावहे यक्ष्यामहे हन्गमः स्पष्ट इह हनेर्द्धन्तोर्द्धकारानागमेश्च
स्पष्ट इडागमो भवति हनिष्यति हनिष्यतः हनिष्यन्ति हनिष्यसि हनिष्यथः हनिष्या-
थ हनिष्यामि हनिष्यावः हनिष्यामः सस्तेनपि सकारस्य तत्कारेणैव भवति सकारेण
रे अकार उच्चारणार्थः वसनिवासे वस्यति वस्यतः दहभस्मीकरणे दादेर्घः ६ एमः
आदिजवानामिधूकारः कत्वं भवति धक्ष्यति धुहप्रप्रणे धोक्ष्यति उपधा ८६
ति ५

पालघोः धातोरूपधाया नामिनो लघोर्गुणो भवति भेत्स्यति छिदिर्द्धेधीकरणे छेत्स्य-
ति नृदव्यथने तोत्स्यति विधुसिद्धौ विलुगतौ विधूशस्त्रे मातृत्वे च त्रयाणाम-
त्रसमानं रूपं सेत्स्यति शयिष्यते दास्यति वस्यते हास्यते ओहाकृत्यागे हा-
स्यति लोष्यति लोष्यते शुषशोषणे शोष्यति पुङ्प्रणिगर्भविमोचने सोष्य-
ति भुजपालनाव्यवहारयोः अकारस्वरित उभयपदार्थः भोक्ष्यति भोष्यते
स्पष्ट क्रियातिक्रमे क्रियायाति क्रमे कृतश्चिद्धैर्गुणादनिष्यन्तो सत्यादिवादि परतः स्पष्ट

सार

८७

प्रत्ययोभवति क्वचित्तेपि लङितिसञ्ज्ञापाणिनीयानां दिवादावत् अभविष्यत् अ
भविष्यतां अभविष्यन् यदि सुहृदिः सुएज्यञ्चाभविष्यत् तदा सुभिदसमभविष्यत् अभोऽप्यद्
वान्यथागमिष्यत् ज्वलदीप्तौ अपश्यद्गवान्यश्विः प्राज्वलिष्यत् शङ्खशक्तौ अहनिष्यद्
वान्यशशस्यात् भूतेसि धातोर्भूतिमात्रेकालेसि प्रत्ययोभवति दिवादिपरः इकारः सि
त्पोरिति विशेषणार्थः एषां सञ्ज्ञालुङिति पाणिनीयानां दिवादावत् अभूस्तद्वृत्तिस्थि
ते दादेपेः पेपरस्मैयदेपरेदाधास्थाश्रणभूपिवतिभ्यः परस्य सेध्वेपोभवति नगुणः

एमः

८७

अभूहृदिः अभूतां सिलोपेस्वरेगुवक्तव्यः अभूवन् अभूः अभूतं अभूत अभू
बं अभूव अभूम अदात् अदातां स्थाविदः सेएकारेणादिदश्चोत्तरस्यानंतस
भवति उस्यालोपः अडुः अदाः अदातं अदात् अदां अदाव अदाम अधात्
अस्थार शरण्तौ एकारउच्चारणार्थः दादेपेः शणसिलोपेगावक्तव्यः अगात्
माटः माशष्टेप्रपुन्यमानेऽटोलोपोभवति घटवेष्टायां माघटिष्ट ध्वेवसेध्वेयः मा
घटिध्वं रेमागाः साध्वसम्मागामागाङ्गुर्वित्तमन्दिरं समयोगेपि इच्छन्ति एवम्मास्मभूत्

सार
८८

वर्तमानार्थ्याअविस्मयोगेभूतार्थतावक्तृत्वाः आहस्महरीतः यजतिस्मयुधिष्ठि
रः शित्ते येयस्मैपदेपरेसिर्णिङ्भवति शित्वाद्धिः अकार्षत्स्थिते सेः
सिशशत्पारयोर्दिस्योर्दितागमोभवति आविर्कार्षत् अकार्षं अकार्षुः अका
र्षः अकार्षं अकार्षं अकार्षं अकार्षं अकार्षं हज्रहरो परिउपसर्ग
पर्यहर्षित् वदव्यक्तायोवाचि आदिस्वरस्पन्दिबद्धिः सिसतासीस्पयामित् एमः
सेः अवादीत् इतइति इटउत्तस्वसेर्षोभोभवतिशटिपो वज्रगतौ प्राजा ८८

एकाएनभकाएनयकाएनः १

जीत् ह्यंतसगुस्वसुजागहादिवर्जंरुद्धिः क्षणुहिंसायां अक्षणीत् त्वसुप्राणने
अत्वसीत् अग्रहीत् हसहसने अहसीत् अजागर्त्त वमउद्धमने अवमीत्
अयगतौ आयीत् व्ययवित्तसमुत्सर्गे अव्ययीत् लोपोरुत्वाकुसे रुत्वाउत्तस्व
सेर्षोभोभवतिरुसेपरे अरुत् अरुषातां अरुषत अरुथाः अरुषाथां अरु
हं अरुषि अरुष्वहि अरुष्वहि अदिन अधित अधिषाथां अधिषत इड्
अध्ययने इडोवागीसौ अध्यागीष्ट त्वादेः अध्येष्ट अध्येष्वातां अध्येषत अ

सार
८८

ध्वैशः अध्वैषायां अध्वैहं अत्रध्वेवसेध्वैपोवक्तव्यः अध्वैषि अध्वायि अ-
ध्वयहि अध्वयहि रुशहे सिप्रत्ययादिकंपर्यवत् रुद्धिः इडागमः ईडागमश्च
अएविसरश्नश्नितिस्थिते इतिश्रुति इतिपरेदीर्घत्वं अएवीत् अएविष्टं अएविष्टुः
अएवीः अएविष्टं अएविष्ट अएविष्टं अएविष्ट अएविष्टम् ऊसात् ऊसाडुत्तर-
स्वसेध्वैपोभवतिऊसेपरे रुधप्रवगमे ऊभेजवाः तथोर्ध्वः अरुद्ध अरुत्सातां अपक्ता
अपक्तातां अपक्षत अपक्ताः अपाक्षीत् अपाक्तां अपाक्षुः प्रहृष्टीसायां अ- एमः
८८

प्राक्षीत् अप्राक्षं स्वाविदः अप्राक्षुः आदिस्वरस्पृष्टिः डवप् अवाप्सीत्
अवाप्तां अवाप्सु वहप्रापने होरः वरगेःकःसे अवाक्षीत् ऊसात् होरः
तथोर्ध्वः शुभिष्टुः रिद्येलोपोदीर्घश्च सहिवहोरोदवर्णस्य सहिवहोएका
एसौकारोभवतिरेपरे अवोरं अवाप्सुः अवाक्षीः अवोरं अवोर अवासं
अवाक्ष्व अवाक्ष्म ऊसादिति किं ऐधिष्ट अशयिष्ट इतिनोवा इतिनोर्ध्व
नोर्वाङ्प्रत्ययोभवतिदिवादिपरः सेरपवादः अरुधत् अरुधतां अरुधन्

सार

८०

अनिद्योनामिवतः नामिवयोः नितोधातोपरस्मैपदेपरोत्तिप्रत्ययेवृद्धिर्भवति एवसे
वपाज्जसानां सेः अऐसीत् ऊभेजवाः अऐछां अऐसु अऐसीः अऐछं अ
ऐरु अऐत्सं अऐस्व अऐस्म छिदिर् अछिदद् अछिदन्तां अछिदन् ६
अछैसीद् अछैत्तां अछैसुः देवदेवने वेवसेवायां अनिट्शितिकं अदैवीद्
नोक्तमनित्यं अदर्शद् एणेजसेदृशां दृशादीनां ऊसेपरेः ऐएभवति छश् एमः
षएजादेःषः षयेःकःसे अशशीद् अशशां अशशुः स्शशासंस्पर्शने अस् ८०

प्राशीत् मृशआमर्शने पाप्राशीद् पाप्राशां पाप्राशुः सिष्योः उपधाया
गुणोनभवतिसिष्योरनिद्योःपरयोः अभिन्न अभिस्तातां अभिस्तत अनिद्योरिति
किं वृजुवर्त्तने आवर्त्तिष्ट अवर्त्तिषातां अवर्त्तिषत लिप्पुषादेर्ः लका
इत्यस्यलित् लिद्योधातोःपुषादेश्चङ्प्रत्ययोभवतिदिवादिपरतःसेरपवादः अ
गमत् असपत् अप्रवत् शुतशोतने अशुतत् डेवचेरुमागमोवक्तव्यः अ
वोवत् अवोवतां अवोवन् अवोव ह्रषानात्सकृ हकारानात्शकाराना

सार
५१

त्वकाएनादृशिवर्जितानामुपधादविद्यमानेदिवादियः सव्यत्ययोभवतिसेएषादः उहप्रपरा
लो ऊमानाअवचपाः अहसड् लिहआखादने अलिहड् विशाअवेशने कृशषाजादीनां
षत्वं षट्ठोःसे प्राविक्षत प्राविक्षतां कृशविलेखने अहसड् अहसतां अथ
भावकर्मणोरेताविभक्तयोनिरूप्यन्ते तत्राहुविकर्मणि तिनिपमादात्मनेपदानिप्रयुज्यन्ते द्वि
श्च आम्बोर्णादौ कृत्वः ऊमानाअवचपाः भवोवृक् सुखमनुवभवेदेवदत्तेन अनुवभ
वाते अनुवभविरे अनुवभविषे अनुवभवाधे अनुवभविद्धे अनुवभवे अनुवभवि ५१

बहे अनुवभविमहे लोपःपवाङ्कित्येवाप्य येवे पेचाते पेविरे तेने मनज्ञाने मे
ने दादेः ददे पूर्वस्यहसादिशेषः सस्नेहंसविलासया सन्ध्यक्षएणामा स्नेमैह
र्षक्षये ऊहोश्चुः जग्ने मग्ने स्वएन्नानांहनग्रहदृशांवभावकर्मणोःसिसतासीस्यपां
णिडिङ्गावक्तव्यः आशिषिसीष्टादयः णित्वाहृद्धिः सिसतासीस्यपामित् धातोर्नी
मिनः लोयोःकृत्वाऊसे सुषमनुभाविषीष्टभवता अनुभाविषीयास्तां अनुभा
विषीएन् अनुभाविषीष्टाः अनुभाविषीयास्थां अनुभाविषीध्वं अनुभाविषीष्ट्वं

अनुभाविवीय अनुभावेवीवहि अनुभावेवीमहि एतन्भाव आनुभावेवीष्ट श
 शिषीष्ट शयिषीष्टदेवदत्तेन कारिषीष्ट स्वस्तने अनुभाविता अनुभविता स्पि
 अनुभाविव्यते अनुभविव्यते क्रियातिक्रमे अन्वभाविव्यतत्त्वयातत्त्वयश्चोच्यत अ
 न्वभविव्यत इतन्व्यकर्त्तारि धातोस्तानि कर्त्तृकर्त्तृवज्जितिर्येभावेकस्मिन्निव इष्टप्रत्ययो
 भवति स एष वादः एकारेव चार्थः लोपः इतस्मिन्नि योगेन नो लोपो भवति अन्वभावि एमः
 भवो भवता द्विवचनादो लोप इष्टप्रत्ययान् अन्वभाविव्यतां अन्वभाविव्यत अन्वभाविव्यत ६३

अन्वभाविव्यता अन्वभाविव्यता ध्वेदसेर्होपः अन्वभाविव्यं अन्वभाविव्यं अन्वभा
 विषि अन्वभाविव्यहि अन्वभाविव्यमहि पसेत् अन्वभावि अन्वभाविव्यतां निरष्ट्पूर्
 र्वः निरकारि अहारि अहारिषातां अहारिषत अवाचि अह्रुषातां अह्रुषातां <
 अपादि अपक्षतां अभोजि अभुषातां धृत्रधारणे निरष्ट्पूर्वः निरधारि निरधारि
 षातां निरध्रुषातां पदगतौ प्रतिपूर्वः त्रयपादि प्रत्यपक्षतां भगवद्वे अभारिणि
 अभारिणिषातां अवादिषातां सेट्श्वसेर्षित्वं वक्तव्यं अग्राहि अग्राहिषातां एी-आ

सार
८३

पणो निरणाधि निरयायिषातां आतोयुक आकारान्तस्यधातोर्गुणागमोभवतित्रि
णिनिपरे अदायि अपाचि अस्थायि अस्त्रायि निपूर्वः मधायिषातां मधायिष
त पदगतौ पदादेःकर्तव्यपीणवक्तव्यः उत्पूर्वः उदयादि गुधसंहरणे अयोधि
बुधबोधने अकारउच्चारणार्थः अवोधि जनिवच्चोर्नष्टिः अजनि वधनिन्दायां अ
वधि इत्यादि इदानीमप्रत्ययान्तेभ्यामिवादयो योज्यन्ते अतिशयेहसादेर्यङ् इति
श्च हसादेर्धतोऽतिशयेर्येयङ् प्रत्ययोभवतितस्मिन्सतिधातोर्धिवचनम्भवति यङि

एमः
८३

यङिपरेपूर्वस्यनामिनोगुणोभवति रूपानाञ्जवचयाः वोभूयशतिस्थिते लुधातुः
यङादिप्रत्ययान्तशब्दोधातुसञ्ज्ञोभवति धातुत्वातिवाच्यः इकारोऽनुबन्धादात्मनेपदी
अकृत्तरि अदेइत्यकारलोपः अतिशयेनभवतीतिवोभूयते वोभूयेत वोभूयतां
अवोभूयत भुजपालनाव्यवहारयोः वोभुज्यते वोभुज्येते वोभुज्यन्ते विधौ वोभुज्ये
त वोभुज्येयातां वोभुज्येन् आशिषि वोभुज्यतां वोभुज्येतां वोभुज्यन्तां अनद्यत
ने अवोभुज्यत अवोभुज्येतां अवोभुज्यन्त भ्रूषालङ्कारे वोभ्रूष्यते वोभ्रूष्येत् वोभ्रूष्य

सार
८४

तां अवोभूष्यते मुहवैचित्र्ये मोमुह्यते मोमुह्येत मोमुह्यतां अमोमुह्यत ६
लिहआस्वादने लेलिह्यते लेलिह्येत लेलिह्यतां अलेलिह्यत ह्रदानादनयोः
यङ्प्रत्ययः द्वित्वं कृहोश्चरितिचत्वङ्गुणश्च जोरूप्यते जोरूप्येत जोरूप्यतां अ
जोरूप्यत विदज्ञाने वैविद्यते वैविद्येत वैविद्यतां अवेविद्यत उपचषपाके
आतः यङिःसतिपूर्वस्य अकारस्याकारदेशोभवति पापच्यते पापच्येत पापच्यतां एमः
अपापच्यत पठ्यक्तायांवाचि आतइतिदीर्घः पापच्यते पापच्येत पापच्यतां ८४

अपापच्यत स्वादावटादीनां यङ्प्रत्ययः स्वादेः परः स्वादेर्द्धन्तोः परोर्द्धितीयो
ऽवयवोऽदिरुक्तः सस्वरोर्द्धिर्भवति अटगतौ अतिशयेन अटतीति अटाद्यते धृष्टः
अटाद्येत अटाद्यतां आटाद्यत अशभोजने अशाश्र्यते अगतौ गुणोर्त्तिसंयोगा
द्योरिति गुणः ततः स्वादेरित्यङ्प्रत्ययस्य द्वित्वं अतिशयेन श्रयर्त्ति आरप्यते आ
रप्यतां आरप्यत कुर्मुत्र आस्वादने कुर्मोनूयते कुर्मोनूयेत कुर्मोनूयतां और्त्मेनू
यत नवदरासंयोगादयोर्द्धिः नवदराः संयोगादयो नदिरिष्यन्ते किञ्च नवदरा नूर्व

सार
८५

नोविश्लेष्यपश्चाद्विर्वचनं गम्यसहगतौ क्रहोश्चुः जमजपानुक् जमानस्यजपादीनां
चपूर्वस्यनुमागमोभवतियडिसति जङ्गम्यतेनुरगः भ्रमुवलने वभ्रम्यते हनहिंसागायोः जं
हन्यते आदेशिनांआदेशोऽनुस्वारनिर्दिश्यते हनेर्हिंसायांयडिःघ्राभावोवक्तव्यः घ्रीघ्रीयतेस्थि
ते कृत्वः पूर्वस्यहसादिशेषः श्तिनकारलोपः क्रहोश्चुरितिकृकाह जपानांजवचषाश्चि
जकारस्यजकारः यडिःसतिगुणः जेघ्रीयते जपजल्पव्यक्तायांवावि जंजप्पते जंजप्पेत जं रामः
जल्पते जंजल्पेत दहभस्मीकरणे दंदस्यते दंदस्येत जभभैथुने जंजभ्यते जंजभ्ये ८५

त दंशदंशने नोलोपः धातोरूपधाभूतनकारस्यलोपोभवतिक्रितिहसेपरे दंद
श्यते भंजूआमर्द्दने भनोदंतीतरुत्वंभजे नृतीगात्रविक्षेपे ईकारईदित्कार्यार्थः
रिगृदुपधस्य ऋदुपधस्यधातोर्यडिःपरेपूर्वस्यरीगागमोभवति नरिनत्पतेनटः नरिन
त्येत हनुवर्त्तने वरिह्यते वार्त्तसुचित्तंवरिह्येत पदस्वंसुध्वंसुवंबुभ्रंसुवसुकस्यपत
त्कंदांपूर्वस्यनीगागमोवक्तव्यः यडिःसति पदगतौ नोपपूर्वः नोपयनीपद्यते नोपय
नीपद्येत नोलोपः स्वंसुध्वंसुअधःपतने सनीस्वस्यते सनीस्वस्येत दनीध्वस्यते ८६

सार
८६

नीध्वस्येत वंचुगतौ वर्नावच्यते वर्नीवच्येत अंचुअंसने वर्नीध्रस्यते कसगतिशा
तनयोः कृहोश्चुः वर्नीकस्यते उरुत्रकारणो कृपतेस्थिते अतोः अकारान्तस्य
रिआदेशोभवति यडिः सति पश्चाद्विवचनं पूर्वस्य हसादिः शेष इति एकारलोपः उत्वंगुणा
श्च ये इति दीर्घः अतिशयेन करोतीति वेक्रीयते ह्रस्वकारणो जेह्रीयते वृत्र्वारणो
वेव्रीयते मृड्प्राणात्पागे मेघ्रीयते दादाने दादेति ईकारे कृते द्विवचनं देदीयते
प्रागभ्योपादाने आधोः आध्वा इत्येतयोरीकारादेशोभवति यडिः परे जेघ्रीयते

रामः
८६

आशदाग्रिसंयोगयोः देधीयते स्वपिस्पामिवत्रांसंप्रसारणं कृते द्वित्वं सोष्यते
स्यमुअदने सेसिप्यते वेवीयते पापाने पेपीयते वाफलो रुच्यपास्यास्य वाफलो
र्धतोः यडिः पूर्वस्य नुगागमोभवति पास्यास्य उदादेशः खोर्विहसे वंचूर्यते फलनिष्पत्तौ
पंप्रुल्यते इति यडंतः वान्यत्र लुगनुवर्तते अन्यत्रेऽप्युक्तप्रत्ययसंयोगं विनापि वा
यडोऽलुगभवति अनपि च हसात् हसा उक्तास्य यडोऽलुगभवत्यनपि विषये लुकि सति
पितिस्मिन्वेकारे वक्तव्यः द्वेः स्वरेऽपि नोपधाया गुणः द्विरुक्तस्य धातोः स्वरेऽपि विष

सार

६७

येऽपधायागुणोनभवति यङ्लुङंतं परस्मैपदं क्कादिवच्च इष्टं यङिगुणः वीकः
खसेचपा भुजपालनाद्यवहारयोः बोभुजीति बोभोक्ति कित्पद्युति बोभुक्तः बो
भुजति बुदप्रेरणे बोबुदीति बोवोति बोबुदति बुपचष्याके पापक्ति पापक्तः
पापवति पापवीचि पापक्षि पापक्छः पापक्छ पापवीमि पापचि पाप
यात् पापवीतु पापक्तु पापक्ताद्वा पापग्धि अपापक् अपापग् अपापवीत् रामः
वदव्यक्तायांवावि अतिशयेनवदतीतिवावदीति वावति वावन्नः वावदति वाव ६७

यात् वावदीतु वावन्तु वावन्ताद्वा वावन्तां वावदन्तु वावद्धि अवावत् अवाव
द अवावदीत् घटवेष्टायां सम्पूर्वः कृहोश्चुः संजाघटीति संजाघटि सञ्जाघटः
सञ्जाघटति सञ्जाघद्यात् सञ्जाघटीतु सञ्जाघटुः सञ्जाघटाद्वा सञ्जाघटां
सञ्जाघटन्तु सञ्जाघद्धि समजाघट् समजाघट् समजाघटीत् भूसन्तायां
संबोभवीति संबोभोति संबोभूयात् संबोभोतु संबोभवीतु संबोभूताद्वा संबो
भूतां संबोभवन्तु संबोभूहि समवोभवीत् समवोभोत् समवोभोद् समवोभूतां

सार

६८

समवोभुः समवोभवीः समवोभो उरुञ्जकारणे अकारणानामुपधानां वपूर्वः
स्य उलुकि सति रुकुरि कुरि आगमो वक्तव्याः रः वर्करीति वरिक्कीति वरीक्कीति
वर्कन्ति वरिक्कन्ति वरीक्कन्ति वर्कतः वरिक्तः वरीक्तः वरिक्तः वरीक्तः व
क्तीत वरिक्तीति वरीक्तीति वर्कणीषि वरिक्कीषि वरीक्कीषि वर्कषि वरिक्
षि वरीक्षि वरीक्षि वर्कथः वरिक्थः वरीक्थः वर्कथ वरिक्थ वरी
क्थ वर्कणीमि वरिक्कीमि वरीक्कीमि वर्कमि वरिक्मि वरीक्मि वर्कवः ॥ एमः
६८

वरिक्कवः वरीक्कवः वर्कमः वरिक्कमः वरीक्कमः विधिः वर्क्यात् वरिक्क्यात्
वरीक्क्यात् वर्क्यातां वरिक्क्यातां वरीक्क्यातां वर्क्युः वरिक्क्युः वरीक्क्युः व
र्क्याः वरिक्क्याः वरीक्क्याः वर्क्यातं वरिक्क्यातं वरीक्क्यातं वर्क्यात् वरिक्क
यात् वरीक्क्यात् वर्क्यां वरिक्क्यां वरीक्क्यां वर्क्याव वरिक्क्याव वरीक्क्याम
वरिक्क्याम वरिक्क्याम वरीक्क्याम आशिषि वर्क्रीतु वरिक्कीतु वरिक्कीतु वर्क
तु वरिक्कतु वरीक्कतु वर्कतात् वरिक्कतात् वरीक्कतात् वर्कतां वरिक्कतां वरीक्कतां

सार
८५

वर्कतु वरिक्तु वरीक्तु वर्कहि वरिक्तहि वरीक्तहि वर्कतात वरिक्ततात वरीक्त
तात वर्कतं वरिक्तं वरीक्तं वर्कत वरिक्त वरीक्त वर्कणणि वरिक्तणणि
वरीक्तणणि वर्कणव वरिक्तणव वरीक्तणव वर्कणम वरिक्तणम वरीक्तणम अन
शतने अवर्कणीत अवर्किणीत अवरीक्णीत अवर्कः अवर्किः अवरीक्ः अव
र्कतां अवर्कितां अवरीक्तां अवर्करुः अवर्किरुः अवरीक्करुः अवर्कणीः अव
रिक्णीः अवरीक्णीः अवर्कः अवर्किः अवरीक्ः अवर्कतं अवर्कितं अवरीक्तं ८५

अवर्कत अवर्कित अवरीक्त अवर्करं अवर्किरं अवरीक्करं अवर्कव अव
रिक्कव अवरीक्कव अवर्कम अवर्किम अवरीक्कम हनुवर्तने हततिपस्थिते
अतिशयेहसादेर्यङ् द्विश्चइति यङ् प्रत्ययः द्विश्च वृहत्तिपस्थिते इति अकारः व
र्कतीति वरिक्तीति वरीक्तीति वर्कन्ति वरिक्न्ति वरीक्न्ति इत्यादौ प्राग्वत्साधनीयं
कर्तुर्यङ् कर्तुरूपमानादाचारर्थे यङ् प्रत्ययो भवति श्येनयते स्थिते ये इति दीर्घः
काकः श्येनश्च आचरती श्येनायते श्येनायेत श्येनायतां अश्येनायत यणित्तायते मू

सार
१००

खः अपसरयते स्थिते यडिसलोपोवक्तव्यः ये अपसरयते कुरूपो ओजायते दुर्बलः
रंजायते पंगुः पयसस्तु विभाषया पयायते पयस्यते तक्रं उपमानादाचारेणैविप्रः
स्योवक्तव्यः वेः वेर्लोपो भवति वंडइवाचरतीति मुखं आचार उपमानाड् ६
उपमानाद्यप्रत्ययो भवति आचारेणै अकारस्य ईकारः पुत्रीयति शिष्यामुपाध्यायः पुत्रीये
त् पुत्रीयेतां अपुत्रीयड् भिक्षुः प्रासादयति कुशां भूसन्तायां इच्छायामात्मनः सः
साचेत् द्वित्वं सत्वेत्त्वसंवन्धिनी द्विश्च इत्त्व इति रुत्त्वत्वं रुपानां जवचपा इति वका

रामः
१००

रः भविषुमिच्छति वृभूषति वृभूषेड् वृभूषतु अवृभूषड् वृःसे उच्चमश्वरुतः
स्मादुवर्णानाहवर्णानाच्चग्रहगुहोश्च सेपोरेड् डागमोन भवति नानिदिसे इद्वज्जितेस
प्रत्ययोपरेणुणोन भवति सेदीर्घः धातोः सेपोरेदीर्घो भवति विञ्चयने वेनुमिच्छति
विवीषति विकीषति इति रूपद्वयं विवीषेत् विवीषतु अविवीषड् रुञ् रुञ्
नश्च विकीर्षति जि जिगीषति गुमिश्रणे गुपूषति ऊदाने गुरुषति रुशष्टे
रुरुषति यःसे इच्चअश्चयः अकारपूर्वइकारो भवति सेपोरे गुणः प्रकृत्यर्थो न्यत्रसा

सार
१०१

त सप्रत्ययादन्यत्रप्रकृत्यर्थोगुणः इड् अध्ययने इडेगम् इडेर्द्धितोर्गमादेशोभ
वतिसेपरे अधिजिगांसति अत्रधानंभवतितेनकाष्ठेनयःपाकःतमिच्छतीतिपाकस्यप्राधा
न्यंनविच्छायाकाष्ठसंवन्धंघति काष्ठेनपिपक्षति पिपक्षेड् पिपक्षतु अपिपक्षड् पा
पाने पिपासति पिपासेड् पिपासतु अपिपासड् तजवयोहानौ पूर्वस्यहसादिशे
षःयकारलोपः यःसे नित्यक्षति वचपरिभाषणे विवक्षति पृचीसंपर्के पिपृक्ष
ति ग्रहउपादाने ग्रहंकृतिच होठ आदिजवानां षरोःकःसे जिघक्षति प्रच्छ
रामः
१०१

शीसायां ग्रहंकृतिचेतिसंप्रसारणं पिपृक्षति हनहिंसागत्योः हंतेःसोणित् हंते
क्षान्तोःसकारोणिद्रवति शित्वाहृदिः हनोद्रेः जिघांसति उरुञ्कारणे अतश्
अकारस्यइर्भवतिकृतिचपरे असार्वत्रिकोयं विधिः किकिएसतिप्रस्थिते ऊहेश्च
रितितुल्यं योर्विहसेइतिदीर्घः विकीर्षति हञ्हराणे जिहीर्षति तजवनतराणयोः
तितीर्षति उरुञ्कारणे रुसतेस्थिते द्विश्वेतिद्वित्वं अतश्इरादेशः योर्विहसे
दीर्घः यङ्गुर्षइतियकूपत्ययः यतः यकारस्याकारस्यचलोपोभवतिअनपिविषये

सार
१०२

भावेकर्मणि वृत्तिसकारस्याकारलोपः विकीर्ष्यते देवदत्तेन इत्यादि च नुष्टयं उपचष
पाके पचता स्थिते अतिसये हसादेर्यङ् द्विश्च इति यङ् प्रत्ययः आतः यङि सति पू
र्वस्य अकारस्याकारो भवति वायव्यलुगनुवर्त्तते इति यङ् लोपः सिष्यता सिष्यपामिद् इ
तिङ्ङागमः पापचिता पापचितारौ पापचितारः पापचितासे दादाने दादिपृथि
ते इच्छायामात्मनः सेतिसप्रत्ययो द्वित्वं व इस्से दादीनां स्वरस्य सेपरे इसादेशो भव
ति पूर्वस्य च लोपः सस्तोनपीतिसकारस्य तकारः दादेः दित्सति दित्सेत् दित्सतु

रामः
१०२

अदित्सत् उधात्रूधाणपोषणयोः पूर्ववत्साधनिका माङ्मानेडुमिञ्प्रक्षेपने द्वयो
रत्रसमानं रूपं प्रपूर्वः प्रमित्सते उलभवू प्राप्नो उकारषकारकार्थीर्थीभकारस्या
कारआत्मनेपदार्थः लभसते स्थिते त्वसेचपाजसानामिति भकारस्य पकारः इस्से इसादे
शः पूर्वस्य च लोपः लिप्सते एभरभस्ये रिप्सते पत्न्यपतने पतोवेत् पतोः सका
एस्य वा इद्भवति पिपतिषति पिपतिषतः पिपतिषन्ति पित्सति पित्सतः पित्सं
ति पित्सेड् पित्सतु अपित्सत इत्यादि आप्नो व्याप्तौ आप्नोतेः आप्नोतेर्च्

सार
१०३

तोःस्वरस्यर्द्धादेशोभवति सेपरेर्द्धिरुक्तिलोपश्चपूर्वस्यचपकारस्यलोपः ईप्सति ईप्से
इप्सतु ऐप्सत असभक्षणो अशोरनायोवा अशोर्द्धातोर्द्धिच्छायायामर्थेवाअनाय
प्रत्ययोभवति अशनायति अशनायेत् अशनायतु आशनायत् यःसेइतीकारस्वरादेः
परः सिसतासीस्ययामिद् इतिरडागमोभवति अशितुमिच्छति अशिशिषति अशिशि
षेइ अशिशिषतु आशिशिषत गुपगोपनकुत्सनयोः गुरुभ्यः गुपादिभ्यःस्वार्थे एमः
सप्रत्ययोभवति तस्मिन्सतिधातोर्द्धिश्चभवति जुगुप्सति जुगुप्सेइ जुगुप्सतां अजुगुप् १०३

सतां अजुगुप्सत उभये कित्तरोगायनयनेसंशयेच विकित्सति विकित्सेइ ति
जनिशानेक्षमायांच उभये तितिक्षते मानविवाणोपूजायांच मानादीनांपूर्वस्य
सेपरेर्द्धिर्द्धिवक्तव्यः मीमांसते वधनिंदायां वधसतेस्थिते द्वित्वं यस्सेइतिइकारः
आदिजवानामितिभकारः खसेचपाजुसानामितितकारः विभत्सते दानशानतेज
ने दीदांसते उभये शीशांसते गुपूरक्षणो आपः गुपादिभ्यःआपप्रत्ययो
भवतिस्वार्थे गोपायते एवंतपधूपसंताये तपायति धूपायति उभये विच्छ

सार
१०४

गतौ विद्वायति पणव्यवहारसुतोपणोच पणयति उभये नाम्नोयईवास्प
नाम्न इच्छायामर्थेयप्रत्ययोभवतितत्सन्नियोगोवाकारस्य ईकारादेशोभवति अत्रार्थ
तसंबन्धिनीत्यपेक्षा आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति धनमिच्छति धनीयति उद
कस्योदनादेशः उदकमात्मनमिच्छति उदयति काममपीच्छति इच्छायामर्थेपुत्र
काम्पति कारणोचयः कंडूदिभ्यः कारणोर्थेयः प्रत्ययोभवति कण्डूकरोतीति क एमः
एङ्गयति उभये तपःकरोतीतितपस्यति मनःकरोतीतिमनस्यति उभयपदार्थश्च १०४

त्रिर्ङिक्करणे नाम्नोत्रिप्रत्ययोभवतिकरणोर्थे सवडितडित्वादिलोपः अकारोवृच्च
र्थः सधातुरितिसंज्ञायांतिवादयः घटितिप् अतउपधायावृद्धिप्राप्तौ मितं
रुस्वः धातुपाठेमितइत्येवंपठितानां धातूनां रुस्वोभवति अकृत्तरि गुणयादेशो
घटंकरोतीतिघटयति घटयेड् घटयतु अघटयड् महंतंकरोतीतिमहयति
कुरिंकरोतीतिकुरयति पृथ्वादेरः पृथ्वादेर्ङितोः ञकारस्योभवति प्रथयति
इरयति कृशंकरोतीतिकृशयति मृजूंकरोतीतिमृजूयति धातोः प्रणो प्रे

सार

१०५

एणोप्रयोजकव्यापारेर्थेऽत्रिप्रत्ययोभवति कर्बन्तंकारयति यःसप्रयोजककर्त्ताःपाव
यति शासअनुशिष्टो शासितिप् अफकर्त्तरि गुणः अयादेशः अनुशासयति
अनुशासयेड् अनुशासयतु अन्वशासयड् हनहिंसागत्योः हंतेर्घड् हंतेर्घा
तोघडादेशोभवतिजिगीतीएवर्जिते घाटयति षह्रविसरागत्यवसादनेषु स
देःसड् सदेर्घातोस्सतादेशोभवति सातयति शह्रशातने शदेःसड् शातयति
एतोत्रौपुकु अगतावित्यस्यधातोएकारान्तस्यवजौपरेयुगागमोभवति उदाञ्जदाने दाप

एमः

१०५

यति घागतिनिवृत्तौ स्थातिप् युगागमः धातोःप्रणोइतित्रिप्रत्ययः गुणः अयादे
शः स्थापयति यापयति अगतौ गुणोः अर्पयति इड्अध्ययने त्रिप्रत्ययः अ
दिस्वास्याजिगतिवृद्धिः ऐआय यतइतियकारलोपः इडादेर्त्रौपुगवक्तव्यः अधिपूर्वः
अध्यापयति युगंतोगुणोवक्तव्यः झीलजायां गुणः क्रेपयति लीड्विलेपने ६
लीड्आकारोवक्तव्यः विलापयति पापाने पादेर्पुगवक्तव्यः पाययति शीड्स्वप्ने ८
शोतनूकारणे संध्याक्षराणामा शाययति प्रीञ्चतर्प्यणे प्रीञ्चधर्त्रौर्गवक्तव्यः प्री

सार
१०६

णायति धूञ्कम्पने धूनयति जानातेर्वाङ्मत्तः ज्ञावबोधने ज्ञापयति ज्ञपयति
वेडिस्सेदीर्घताचवक्तव्या शीप्सति जिज्ञाययिषति उगदेर्जिः उगदेर्गणात्सार्धेर्जिः
प्रत्ययोभवति उरस्तेये वोरयति पालरक्षणो पालयति वितीसंज्ञाने वेतयति वि
तिस्मृतां श्रुदितोनुम् विंतयति निदिक्तायां निंदयति अर्वपूजायां अर्चयति ६
जिकारानुबंधत्वादात्मनेपदमपि वोरयते जेरङ्दिश्च अंतःक्षान्तोर्भूतमात्रेर्थे अङ् एमः
प्रत्ययोभवतिदिवादीपरतः सेरपवादः धातोर्द्विवचनं ङकारोऽगुणप्रतिषेधार्थः अनु १०६

जुरिअदिप्रस्थिते जेः कितिङितिचपरेजेर्लोपोभवति लघोर्दीर्घः अङि सति पूर्वसं
वन्धिनो लघोर्दीर्घो भवति अब्रूयत् अब्रूयतां अब्रूयन् अब्रूयः अब्रूयन्तं अ
ब्रूयत अब्रूयं अब्रूयाव अब्रूयाम विदज्ञाने अवीविदत् उहप्रप्राणे अहउ
हत् अङिलङौङ्मत्तः उपधाया अङि सति पूर्वसं वन्धिनो अकारस्येकारो भवति लघोऽपरे
उपधायाङ्मत्तः अपीपचत् अपीपठत् अपीपलत् अजीजनत् पदगतौ प्रत्ययी
पदत् अजीघटत् घटवेष्टायां नञात् अकारेणोऽङुक्तं भवति ऐङुगतौ अङु

सार
१०७

ऐकत इयाचयांवायां अययाचत वहप्रापणे वहेक्तिः वहेर्द्धतोःक्तिप्रत्ययो
भवति यजांयवराणांयुतःसंप्रसारणं होरुः तथोर्द्धः षुभिःषुः रिगोलोपोदीर्घः
श्च डिर्डिकरणो सचडित सधानुः दिवादावत स्वरादेः त्रेरड् द्विश्च स्वरादेःप
रः उओ ओओओ जेः वावसाने अडिपूर्वस्यरस्यजः अडिपरेपूर्वरुकारस्यजः
कारोभवति औजरुत ष्ठागतिनिवृत्तौ दादेरिः इतीकारेकृतेपश्चाद्विर्वचनं प्रत्यति रामः
ष्टियत् पापाने यतइतिअकारलोपः पादेर्घुक अपीप्यत् ह्रस्वसामर्थ्यं ह्रस्वोः १०७

लज्जल ह्रस्वेच्चातोरेफक्कारयोःक्रमाच्चकारलकारोभवति कल्पयति कल्पयेत् कल्पय
तु अकल्पयत् कल्पयते कल्पयेत् कल्पयतां अकल्पयत् वृण्देरितित्रिप्रत्ययः त्रेर
इद्विश्चइतिअड्प्रत्ययद्विश्च ह्रह्रपिअतइतिस्थिते त्रेरितिलोपः रःइतिअकारः अङिल
घौरुखउपधायाइतिइकारः लघोर्दीर्घइतिदीर्घः कृहोश्चुः जल ववीरूपत् ववीः
रूपतां ववीरूपन् ववीरूपः ववीरूपतं ववीरूपत ववीरूपं ववीरूपाः
व ववीरूपाम अथादेशविशेषविधिर्निरूप्यते दशादेःपश्पादिः दशादेः

सार
१०८

र्क्षितोः पश्नादिरादेशो भवत्यवादीविषये घृशिरप्रेक्षणे अस्य पश्नादेशः पश्यति अ.
विकारणात्वाद्भवति वङ्गपन्नेयं पायाने पाश्र्वस्यपिवादेशः पिवति प्रागन्धोपादाने ।
अस्य जिघ्रादेशः जिघ्रति ध्माश्रदाग्निसंयोगयोः अस्य धमादेशः शब्धमति लो
हं धमति स्थाश्रत्यस्य तिष्ठ्वादेशः तिष्ठति दादाने दाश्रत्यस्य यच्छादेशः यच्छति न्ना
भासे इत्यस्य मनादेशः मनति अगतावित्यस्य ऋच्छादेशः ऋच्छति सगतावित्यस्य
धावादेशः धावति शक्तृशान्तने अस्य शीयादेशः शीयते घृह्वित्तराणां त्ववसादने

रामः
१०८

षु अस्य सीदादेशः सीदति गमाच्छः गमादीनां छकारो भवत्यवादीविषये गच्छ
ति इच्छुश्छायां इच्छति यमुनियमने यच्छति जाजनिज्ञो ज्ञावबोधने जनीत्रा
कुर्भावित् अनयोर्जादेशो भवति अवादीविषये दिवादेर्यः जायते नाक्रपादेः ज्ञावबोध
ने जानाति ईहसे जानीते शुश्रवणो शुवःश्रुः श्वादेर्नुः नृपः शृणोति पूरूप
वने घ्रादेः क्रुस्वः इत्यादेर्क्षितोः क्रुस्वो भवति अवादीविषये पुनाति पुनीतः विशप्र
वेशने विशति निविशादेः निविशादेर्क्षितो एतन्नेपटं भवति निविशते विपरा

सार

१०६

भ्यांजे विजयते पराजयते प्रत्यवतिष्ठते संपश्यते संगच्छते संशृणुते संविन्दते
संयच्छते आपृच्छते आतनुते आङोदानास्यविहरणे आङ्पूर्वादात्र आत्मनेपदं
भवति ननु मुखप्रसारणार्थं आदत्ते मुखप्रसारणेन व्याददाति मुखं रुक्मः क्रीडोऽनुसं
परिभ्यश्च अनुक्रीडते संक्रीडते परिक्रीडते समवप्रोपविभ्यः स्थः संतिष्ठते अ
वतिष्ठते प्रतिष्ठते उपतिष्ठते वितिष्ठते उद्धिभ्यांतपः तपसंतापे उत्तपते वित्त एमः
पते आङोयमहनः आयच्छते आहते उदश्चरणागे उच्चरतेमलं समस्ततीयायु १०६

क्लाञ्च संचरतेरथेन देवदत्तः अन्यत्र संचरति देवदत्तः व्यपरिभ्यः क्रीजः विक्रीणीति
परिक्रीणीति शपठपालंभने विशपते अन्यत्र शपति ज्ञाश्चरस्मदृशांसांतानामात
विजिज्ञासते शुश्रूषते सुसमूर्षते दिदृक्षते कर्मव्यतिहारे अन्यत्र हिंसादेएत हिंसादौ
नुव्यतिघ्रंतिगच्छति व्यतिपठन्ति व्यतिहसन्ति परस्परक्रीडाकरणे विवदन्तेवादिनः
पोरुः पवर्गाङ्तरस्य क्रवर्णस्योर्भवति कृतिपरे अद्वाव्यतिभवते क्रमपादविक्षेपे क्रमः
सोपसर्गेपेदीर्घतावक्तव्याः संक्रामति संक्रमते व्याङ्पर्युपेभ्योरमृद्भ्यः स्यसयोर्वाङ्

सार
११०

जगमोभवति हनुवर्त्तने धधुहृद्धौ षधकुत्सायां स्यंरप्रश्रवणो ह्रपूसामर्थे वृं
तवृधस्यंडुप्रश्रवणोह्रपूइत्यस्यस्यप्रत्ययानोभ्यःपरस्मैपदंवाभवति आत्मनेपदइष्टव
विरमति आरमति परिरमति उपरमति इत्याश्रुहं विवर्त्तिष्यति विवर्त्सति व
र्त्तिष्यति वर्त्स्यति वर्त्तिष्यते वर्त्स्यते मुचादेर्मुम् मुचादेर्गणानुमागमोभवतिअ
वादोविषये मुज्जमोचने तुदारेः मुंचति विह्वलाभे विंदति इदितोनुम् इ रामः
दितोर्दितोर्नुमागमोभवति इनदिसमृद्धौ भ्रादित्वादप् नंदति वदिअभिवादनस्तु ११०

म्योः वंदते शकिशंकायां शंकते शमांदीर्घः शमादीनांदीर्घोभवतिअवादोविषये
उघेश्चत्र्यनस्यकृतिचक्रवित् शमुदमुउपशमे शाम्यति दाम्यति दिवादेर्यः अमुच
लने ग्राम्यति तमुग्लानौ ताम्यति क्षमुक्षाने क्षाम्यति उघवैकृत्ये ह्रषयति
म्योः यकारेपरेधातोरेकारस्यलोपोभवति दोवावंडने श्यति शोतनूकरणे श्यति
षोअन्नकर्मणि स्यति पोहर् मृड् मुमूर्षति सपरोक्षादौपरस्मैपदं ममार आ
दिशशस्यप्रत्ययेपरेपिपरस्मैपदं मरिष्यति म्रियते रुदादेश्चनुर्लङ्कारादेः वज्र

सार
१११

संतिवादिगणानामध्येहकारवसादेःप्रत्ययस्येडागप्रोभवतिरूदादेःपास्य अदादिवाद्योलुक्
रुदिरुअश्रुविमोचने ऐदिति रुदितः रुदंति ऐदिषि ऐदितिस्वपितिश्चैवश्चसितिः प्रा-
णितस्तथा जक्षितिश्चैवविज्ञेयःरूदादिःपंचकोगाणः श्वसुप्राणाने श्वसिति त्रिष्वपश
ये स्वपिति स्वपिहि प्राणप्रतिष्ठायां प्राणिति जक्षभक्षहसनयोः जक्षिति जक्षित
जक्षादेरनोदनउस् जक्षादेर्छतिःअंतश्चस्यअतश्चादेशः अतश्चस्यउसादेशो रामः
भवति जक्षजागृदरिद्राशासदीधीवीचकासइतिजक्षादयः जक्षति वकासि वकासः १११

वकासति जागर्ति जागृतः जाग्रति दरिद्रादेरिडालोपश्चङितिहसेपरेइकारश्च
ङितिस्वरेपरेआलोपश्च दरिद्रादुर्गती दरिद्रति दरिद्रितः दरिद्रति आर्द्धधानुको-
दाहरणप्रदर्शनमेतत् शासअनुशिष्टौ शासति शिष्टः शासति शिष्यात् शिष्यातां
शिष्यः शासु शिष्याद्वा शिष्यां शासन अशाः अशिष्यां अशासुः शासे-
रिः शासेरुपधायाअकारस्येकारोभवतिङितिहसेपरे ईडीशोःस्वदेशक्तव्यः ईडलु-
नौ ईडु ईडाने ईडते ईडिषे ईडाथे ईशऐश्वर्ये ईष्टे ईशाने ईशाने

सार ११२ ओरौ उकारस्योकारोभवतिपितित्तिमअवादौ उरुणुसुभ्यईवा यौतियवीति रौतिर
 वीति नौतिनवीति लौतिलुवीति लुतः नुधातोरिति वकारः लुवंति लोपस्त्व
 उदात्तानां अनुदात्तानां तनादीनां वज्रमस्य लोपो भवति किति डिति ङसेपरे हंति
 हतः घ्रन्ति गमास्वरइत्यकारलोपः नमः नमप्रत्ययात्पएस्य अनुस्वारस्य लोपो
 भवति हिंसि हिंसायां रुधादेर्नम्र हिनस्ति नमसोरस्य इति नकारस्याकारलोपः एमः
 डिति परे हिंसः हिंसंति सप्तो नपि हिनस्ति भंजू आमर्दने भनक्ति भंक्तुः भं ११२

जंति अपिरंजदंशसंजष्वंजषञ्जानो लोपः एजति दशति संजति ध्वंजपरिध्वंगे आ
 लिंगनार्थे स्वजति विदोनवानां एवादेर्घा विदउत्तरेषां त्यादीनां नवानां एवादिर्न
 वकोवा भवति वेद विदनु विडुः वेथ विदथु वेति विजतः विदंति विशात
 वेत्ते एनोवा हत व्यतिविदते संविदते विदीत वेजु विजाहा अवेड् अवेद अवि
 त्तं स्याविदइत्यनउस् अविडुः दस्सेति विकल्पेन सत्वं अवेः अवेत् अवेद् अ
 सभुवि अस्ति नमसोरस्य इत्यकारलोपः सः संति सिसः अस्तेसकारलोपो भ

सार

११४

ते व्याचक्षते अन्यत्रसोज ओलस्रवीडे लज्जते दिधिसस्यतः सिपिवा वकासदीप्तौ
वकासि वकासः द्वेः वकासति वकास्यात् वकासु अवकात् अवकास्तां अव
कासुः अवकात् अवकाः ख्याप्रकथने आङ्पूर्वः आख्याति आख्यायात् आख्या
तु आख्यात् मज्जषष्ठौ मजेर्हृदि पितिव मार्शि मष्टः मज्जति मज्ज्यात् मा
ष्टं मष्टाद्वा मष्टं मज्जन्त अमार्ष्ट अमार्ष्ट अमष्टं अमज्जन निजांगुणः
निजादीनांपूर्वस्यगुणोभवति अपिलुक्सि सति णिजिरशौचपोषणयो जुहोत्यादित्वा

रामः

११४

द्विर्वचनं निरपूर्वः निर्लेनेक्ति निर्लेनित्तः द्वेतिअंतस्यात् निर्लेनिजति निर्ले
नेक्षि निर्लेनिक्चः निर्लेनिक्च निर्लेनिज्यात् निर्लेनेक्त निर्लेनित्ताद्वा निर्लेनि
क्तां निर्लेनिजतुः निरणेनेक निरणेनित्तां निरणेनिजुः आत्मनेपदेषि अवनेनि
क्ते अवनेनिजाते अवनेनिजते अवनेनित्तां अवनेनिजातां अवनेनिजतां अव
नेनिक्ष्व विजिरएथक्करणो वेवेक्ति विष्मव्याप्तौ वेवेष्टि वेवेष्टः एपालनपूराणा
योः द्वादेद्विश्च ऋप्रोरिः पूर्वस्यऋप्रोः पूर्वस्यइकारोभवति व्याङ्पूर्वः व्यापि

सार
११५

पत्ति व्यापिप्यात् व्यापिपत्तिं त्रयोर्द्विस्वोर्वाअडागमोभवति व्यापिपत्तु व्यापिपः
आगतौ असवर्णेस्वरेपूर्वस्वेकारस्येयादेशोवक्तव्यः श्यर्त्ति श्ययात् श्यर्त्तु स्व
एदित्वाद्वितीयोडागमः ऐयरात् ऐयः ऐयतां ऐयरुः श्रागतौ गुणः एति
इतः यंति श्यात् एतु इताद्वा इतां यंतु इहि ऐत् ऐतां आयन् ईयते
यक्वचर्त्तु श्याय ईयन्तुः ईयुः श्यिथ ईयेथ ईयथुः ईय श्याय श्यय (एमः
ईयिव ईयिम इषुइछायां ईयेष ईयेषन्तु ईयेषुः धातुनामप्यनंतत्वान्नानार्थः ६ ११५

त्वाच्चसर्वथा अभिधानमशक्यत्वादलमाख्यातवर्त्मने इत्याख्यातप्रक्रियाः
अथकृदन्तप्रक्रियानिरूप्यते कृत्कर्त्तरि वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृतसञ्ज्ञकाः तेचकर्त्त
रिभवंति चकाराद्वावकर्मणोऽपि उपचष्पाके तदुणौ धातोस्तदुणौप्रत्ययौभवतः
समासप्रत्ययोरिति विभक्तिलोपः वोकः पक्तुश्चिस्थिते कृतद्धितसमासाश्च प्रादिपदिक
तिकेचित् नामसञ्ज्ञायां स्यादिविभक्तिः सुए^{१६} सेए^{१६} सचडित् डित्वादिलोपः पचतीतिप
क्ता पक्ताए पक्ताह उहृन्नुकरणे करोतीतिकर्त्ता हन्नुहरणे हरतीतिहर्त्ता ६

सार

११६

कृतः धातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्य वसादेरिडागमो भवति भू सत्तायां गुणावादेशौ भवती
तिभविता एधृष्टौ एधते इति एधता गुप्तरक्षणे उदितो वा उदितो धातो रिडाग
मो वा भवति उदितो वेत्पत्रवाश्रद्धारश्च सह रुभरुषीरिवां धातूनां तादेः प्रत्ययस्येद्वा
गोपायतीति गोपिता गोप्ता वहमर्षणे आदेः झः झः सह इति स्थिते त एणुणा विहित
प्रत्ययः सहिवहोरोदवर्णस्य णिरोलोपो दीर्घश्च^१ सोरा वोरा उपचषपाके पुवो एमः
एनाकौ पुवइत्येतयोः प्रत्ययो एनअकइत्येतावादेशौ भवतः यथा संख्येन पचतीति याच ११६

कः पाचयति वा पाचकः णित्वा उपधाया वृद्धिः शेषं देववत् पठयन्तायां वाचि पठती
ति पाठकः पाठयति वा पाठकः लोहलोटदृष्टिने लोकयतीति लोककः द्र्याचयां वा
यां याचयते याचयति वा पाचकः उरुञ्जकरणे करोति कारयति वा कारकः भू सत्ता
यां गुणप्रत्ययः एकारो वृद्धार्थः पुवो एनाकौ आकादेशः भवति भावयति वा भा
वकः लृञ्छेदने लुलातिलावयति वा लावकः पुञ्जपवने पुनाति याचयति वा याव
कः क्षिपयेणे नाम्पधात्कः नाम्पधात्तातोः कः प्रत्ययो भवति ककारो गुण

सार
११७

प्रतिषेधार्थः क्षिप्यतीतिक्षिपः भिदिरविदारणे भिदतीतिभिदः छिदिरद्वैधीकरणे
छिदतीतिछिदः ज्ञावबोधने आतो नपीत्याकारलोपः जानातेश्चकः सुष्ठुजानातीति
सुज्ञः प्रीकृगभ्यश्चकः किरः प्रियः गिरः पवीनदीयहादेरयुणिनि पवादेर्न
शादेग्रहादेश्यअयुणिनिइत्येतेप्रत्ययाभवंति पचवचवदपतनदभषज्वरतरवोग्रहज
रमरक्षरसूददेववसकोपमेघनर्तत्रिएसपंजाभएस्वपपवइत्यादिपवादयः एकारोवृ एमः
अर्थः उपचषपाके पचतीतिपचः विदज्ञाने वेतीतिवेदः वदवाक्तायांवाचि वद ११७

तीतिवदः दिवुक्तीडायां दिव्यतीतिदेवः सेवृसेवायां सेवतीतिसेवः दुनदिशमृद्धौ
नंदिवासिमादिपूषिसाधिवधिशोभिरोचीत्यादयो नंशादयः इदितोनुम् इदितोधा
तोर्नुमागमोभवति नंदयतीतिनंदनः एमुक्तीडायां एमतइतिएमणः वामंक्रमसंहर्षे
वामतीतिवामनः क्रमतीतिक्रमणः अर्द्धमर्द्धअर्द्धने जनंअर्द्धयतीतिजनार्द्धनः मर्द्ध
यतीमर्द्धनः मदिहर्षे मदनः रुषणः साधनः शोभनः रोचनः तपनः दमनः ज
ल्पनः दर्पणः रुशष्टे रोयुण्ण रुधातोयुण्णप्रत्ययोभवति युवोएनाकौ ऐतिर

सार

११८

वतिवाएवणः गृहादेर्णिप्रत्ययोभवति गृह्णातीतिग्राही आतोयुक् तिष्ठतीतिस्थायी यज
तीतियाजी हृशष्टे विपूर्वः विएवी याप्रापणे यायी वरगतिभक्षणयोः विचरतीतिविः
वारी दृशादेःशः दृशादेर्द्धतोःशप्रत्ययोभवति शकारःशित्कार्यार्थः शितिचतुर्व
न शितिप्रत्ययेपोवतुर्षुतिवादिषुयत्कार्यमुक्तंनद्रवति उत्पशपादेशः उत्पशपतीति
उत्पशपः उन्नयतीतिउन्नयः धेद्व्याने धयतीतिधयः ध्वाशशान्निसंयोगयोः धमादे
शः उद्धमतीतिउद्धमः पापाने अपिबतीतिउपिवः घ्रागन्धोपादाने उज्जिघातीतिउ

एमः

११८

ज्जिघः गमांस्वरे उत्पुपधालोपः हनोघ्रे गांहनीतिगोघ्रः कृतघ्रः मुवादेर्मुमुश्च
विह्वलाभे गांविन्दतीतिगोविंदः ज्वलादेर्स्वः ज्वलादेर्द्धतोर्स्वप्रत्ययोभवति ए
कारेवृद्धार्थः ज्वलदीप्तौ ज्वलतीतिज्वालः तपसंतापे तपतीतितापः पथिगतौ इ
दितोनुम् पथ्यातीतिपान्थः पंथतीतिवा अत्रवृद्धननानुमागमः व्यधताडने व्या
धः उद्धन्नकारणे कार्यः, ए धातोः कर्मणिप्रयुज्यमानेअएप्रत्ययोभवति धा
तोन्त्रीमिनश्चिह्नः कुंभंकरेतीतिकुंभकारः ग्रन्थंकरेतीतिग्रन्थकारः शस्त्रकारः

सार उदात्तदाने आतोडः आकारनाद्यातोः कर्मणि डप्रत्ययो भवति गां ददातीति गोदः
 ११८ धनदः कमलंददातीति कमलदः नान्निच नाममात्रप्रत्युत्पमानेपि डप्रत्ययो भव
 ति द्वाभ्यां पिवतीति द्विपः जनी प्राडुर्भावे द्वाभ्यां जमोयनयनाभ्यां जायते द्विजः गृहे
 तिष्ठतीति गृहस्थः कुगतौ भ्रवंद्वतीति श्रूडः भ्रवः श्रूडे भ्रवः श्रू आदेशो भवति
 डेपरे उरसः सलोपो भ्रुम्भा उरसः सकारस्य लोपो भवति वा मुमागमः गह्वरगतौ उ एमः
 रसागच्छतीति डरगः उरंगः विहायसो विहृश्च विहायसश्च दृश्यविह आदेशो भवति ११८

चकाराद्वा मुमागमः समासप्रत्यययोः विहायसि गच्छतीति विहगः विहंगः तरस
 लुएव तरसावेगेन गच्छतीति नुरगः नुरंगः भुजगः भुजंगः भ्रुवत्पंगवेगेन गच्छतीति
 भ्रुवगः भ्रुवलंबः एते निपाताः अद्यै धातोर्नाम्निकाये च सत्यकारट्कारौ प्रत्य
 यौ भवतः ट्कार इवर्थः अस्थिहरः श्वा कवचं हरतीति कवचहरः कुमारः भारं हरती
 ति भारहरः धनुर्धारणो धनुर्हरतीति धनुर्धरः क्षत्रियः वरगतिभक्षणयोः कुरु
 भ्रुवरतीति कुरुवरः कुरुवरी अप्रत्ययः सर्वधानुसाधारणं ट्प्रत्ययस्तु वरादेरेव

सार
१२०

शोकं करोतीति स्त्रीचेतः शोककरीकन्या यशः करोतीति यशस्करीविद्या पुंदास्यतीति पु
रंदरः यमुनियमे वाचं यमतीति वाचं यमः सर्वसहतेति सर्वसहः द्विषंतपतीति
द्विषंतपः शत्रुंतपतीति शत्रुंतपः दृविदारणो भांदास्यतीति भांगंदरः भादीप्तो
भास्करः श्रवस्व धातोन्नाम्निकार्ये च सति श्रवस्वित्तेते प्रत्यया भवन्ति स्तवंक
रोतीति स्तवकरी हृत्तिहरिः गिरिहरिः आज्ञायाप्तो देवानाप्नोतीति देवापिः वाता
पिः खितिपदस्य खितिप्रत्यये परपूर्वपदस्य मुमागमो भवति क्षेमं करीति क्षे
एमः
१२०

मंकरः प्रियंवदतीति प्रियंवदः आत्मानं विभर्तीति आत्मं भारि उदंभरिः कुक्षिंभरि
ः एजांखस एजकंपने इत्यादीनां खसप्रत्ययो भवति खकारो मुमागमार्थः ६
शकारश्चतुर्वर्त्तकार्यार्थः गुणदेर्जिः जनं एजयतीति जनमेजयः जिजये धनंजयती
ति धनंजयः मनजाने पण्डितमात्मानं मन्यतेति पण्डितं मन्यः दिवादेर्ष्यः खुट्क
रणो धातोः करणार्थे खुट्प्रत्ययो भवति खकारो मुमागमार्थः अनग्रोनग्रः क्रियते अ
नेनेति नग्रं करणं शूतं अस्थूलः स्थूलः क्रियते अनेनेति स्थूलं करणं दधि भुजां वि

सार

१२१

ए भजादेर्धातोः कर्त्तरि विण्प्रत्ययो भवति वेः एकारो ह्रस्वार्थः भजसेवायां अर्थभ
जतीति अर्थभाक् कृष्णभाक् कृष्णभाग् परिवाद् बहुप्रापणे भाएवाद् बाहो
वौशसादौ अवर्णित्यरस्यवहोवाकारसौकारादेशो भवति शसादौ स्वरूपे भाएहः भा
ऐह भाएवाद्यां सहस्रवर्णणे सहस्रः सारि सारिरूपे सति सहेः सकारस्य घका
रादेशो भवति एसेपदान्ते च नृणामसहते इति नृणामाद् नृणामाड् मोनोधातोः धातो एमः
र्मकारस्य नकारादेशो भवति एसेपदान्ते च शमुदभुउपशमे प्रकर्षेण शास्यतीति प्रशा एमः
१२१

न प्रशामो प्रशामः अभूततद्भावे कृष्णवर्णित्ययोगे चिः द्वौ दीर्घश्चास्य द्वौ परे
अवर्णित्य ईकारो भवति कृष्णस्य च दीर्घः वकारः द्वौ दीर्घ इति विशेषणार्थः वेरिति वे
र्लोपः अमिथुनं मिथुनं क्रियेत इति मिथुनीकरणं पाणिग्रहणं अशुक्तः शुक्तः भूयते
इति शुक्तीभावः असहायसहायोस्तीति सहायी स्यात् अहेनः हेनः कृतः हेतुः कृतः द्वौ
सलोपश्च अमनो भनो भवतीति मनीभावः अनुन्मना उन्मना भवतीति भावः ऽचक्व चि
द्वक्तव्यः अडुः खंडः खं करोतीति डुः खा करोति आतोमणिष्क विध्वनिपः आकारं

सार
१२२

तादातोर्मणिपृक्कनिपवनिपृश्यतेप्रत्ययाभवन्निकर्तरि सुष्टुददातीतिसुदामा एजः
नृशद्वत्प्रक्रिया स्थामी स्थायागादीनामीभवतिक्वितिपरेनक्विपि सुष्टुपिवतीति
सुपीवा भूरिददातीतिभूरिदावा क्वचिदन्येभ्योपिदृश्यते सुष्टुकरोतीतिसुकर्मा एती
तिश्रुत्वा शृणोतीतिसैर्वा इत्यादि क्विप् सर्वधातुभ्यःक्विप्प्रत्ययोभवति रूस्व
स्पपितिह्रतिनुक् पितिह्रतिपरेरूस्वस्यनुगागमोभवति क्विप्सर्वापहारीलोपः एमः
कर्मकरोतीतिकर्मकृत् अग्निंविनोतीतिअग्निचिन् देवान्स्तौतीतिदेवस्तुत् सोमंपि १२२

वतीतिसोमपाः दीर्घत्वाच्चनुक् सर्वपश्यतीतिसर्वदृक् दिशामितिकत्वं श्रित्रसे
वायां सुपूर्वः प्रच्छादेदीर्घताचवक्तव्याः सुश्रीः प्रच्छहीषायां क्विप् छशषए
जादीनांषः षोडः तत्त्वपृच्छतीतितत्त्वप्राट् वचपरिभाषणे वोकैः वचनवाक् ६
नहबंधने क्विपिपरेनलुपोपसर्गस्यदीर्घताचवक्तव्याः नहोधः उपसमीपेनलुत्तइ
तिउपानत् कटंचिकीर्षतीतिकटचिकी अतश्च यतश्चकारलोपः संयोगान्तस्यलो
पः योर्विहसेइतिदीर्घः ध्येचिंतायां ध्यायतेःक्विपिसंप्रसाणां सुष्टुध्यायतीतिसु

सार
१२३

धीः दृशेष्टकसकौवोयमानेकार्ये दृशेक्षातोः टकसकौप्रत्ययोभवतः उपमानेकार्ये
वकारात्किप् आसर्वादिः एतेषुप्रत्ययेषुपरेषुसर्वादिः पूर्वस्यात्वंभवति अन्यद्
वदृश्यतेतिअन्यादृशः अन्यादृक्षः अन्यादृक् तद्वदृशतेतितादृशः तादृक्षः तादृ
क् अहमिवदृश्यतेतिमादृशः मादृक्षः मादृक् दिशामितिकृत्वं टानुबंधादीप्
मादृशी अन्यादृशी किमिदमः कीदृश किमृशदृश्यदृमृशदृश्यकीर्दृशदृश्येतावा
देशोभवतः कद्वदृश्यतइतिकीदृशः कीदृक्षः कीदृक् अयमिवदृश्यतेतिईदृशः

एमः
१२३

ईदृक्षः ईदृक् ईदृशीवार्त्ता भवदादिषुदृशेर्विधानार्थे टकारादयोदीर्घतावक्तव्या
भवानिवदृश्यतेभवादृशः भवादृक्षः भवादृक् णिनिर्तीते धातोर्तीतेकालेशीलेच
णिनिप्रत्ययोभवति इनांशौसो^{स्} अग्रिष्टोमयाजी उष्टमभोजी क्तिपूर्वणिपूडा धातो
र्तीतेकालेचक्तिपूर्वणिपूडादृश्येतेप्रत्ययाभवति हृत्रमधीतिहृत्रहा यजतीतियज्वा षुत्रर्ष
णिप्रसवे वनिपःपित्वात्तृक् क्तिन्वाङुणाभावः सुतवानिति सुत्वा सरसिजातंसरसिजं सर्व
मगमदितिसर्वगः सामगायदितिसामगः कृत्तवत् धातोर्तीतेकालेकृत्तवत्प्रत्ययोभ

सार
१२४

वतः भावकार्ययोः क्तः कृतः पठः कटंकृतवान् कर्त्तरि क्तवत् उकारेण विधाना
र्थः आगतो देवदत्तः आगतं देवदत्तेन स्थितं देवदत्तेन भावेन पुंसकान्तः गत्य
र्थोऽदकर्मकात्कर्त्तरि क्तः गत्यर्थोऽदकर्मकाच्च धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययो भवति अटतीति अटितः
अटनं प्राप्तः कृतश्चतीत् शमुदमुत्पशमे स्थितः शमां दीर्घः अमत्र पानुम् शान्तः दा
नः कमुकांतौ कान्तः क्त्वासेत् क्तप्रत्ययो वाकिद्भवति प्रथोतिः प्रद्युतिः उदि एमः
त ओदितः मोदितः मुदितः ऐदितः रुदितः मोषितः मुषितः इदोयहं ग्रहादी १२४

नामिदृशकारे भवति गृहीतः नोदितः मुदितः वेदितः विदितः कितः उवर्णान्ता
हवर्णान्ताच्च प्रियश्च धातोः परस्य कितप्रत्ययस्य इदं न भवति कृतः भूतः श्रितः आदी
दितः आदितश्च दितश्च धातोः परस्य वसादेरिडागमो न भवति त्रीतान्तकृवर्त्तमानेपि
त्रीतांधातूनांतकृप्रत्ययो भवति वर्त्तमानेपि दत्तस्य नोदश्च दकारेणादुत्तरस्य कित
स्तशदस्य नत्वमभवति दकारस्य वनकारः त्रिभिदास्त्रेहने मिन्नमन्ननैलेन वर्त्तते त्रिष्वि
दागात्रप्रक्षारणे आपासेन प्रस्विन्नः त्रिष्विदासंक्षोर्णे क्ष्विर्स्वः अदोजघुः अदो

सार
१२५

धातोर्जघ्रादेशोभवतिकितिपरे तथोर्ध्वः ऊभेजवाः जग्धं ४ रेफाउत्तरस्यकितस्त
कारस्यनत्वंभवति कृञ्प्रविक्षेपेहिंसायांच अतश्च अकारस्यप्रभवति खोर्विहसेश्च
तिदीर्घः विकीर्णं जघ्रज्जघ्रवयोहानौ जीर्णं कीर्णंवाशरीरं ल्वाद्योदितः ल्वादेरो
दितश्चधातोस्तोभोभवति लृञ्छेदने लूनः सिक्षये क्षीणाः स्वेर्दीर्घोनिष्ठायांवा क्षि
णाः स्नानः स्नानः ओहाकृत्यागे हीनः दीनः स्थामीतिर्ङकारः प्यायःपी प्या
योधातोःपीइत्पयमादेशोभवति पीनः ओप्यायवृद्धौ दोदन्ति दाइत्पस्यदद्भवति १२५

तकारदौकितिपरे अदायिइतिदत्तं अदानइतिदत्तवान् इञ्उपतापे अदाविइतिह
नः स्वरान्तोवा स्वरउत्तरस्यदाइत्पस्यतोवाभवतितकारदौकितिपरे प्रत्तः प्रद
त्तः अवत्तं अवदत्तं यजदेवपूजायां यजांयवराणांइतिसंप्रसारणं छशषांजादे
षः इष्टंइष्टवान् इवपूवीजसंताने उपवीजं वहप्रापणे संप्रसारणं होरःइतिर
त्वेकृतेतथोर्ध्वत्वं रिरोलोपोदीर्घश्च कुरोःनङ्कान्यंगुः कृञ्आकृत्याने संप्रसारणांदी
र्घश्च आकृतः वीञ्संवराणे संप्रसारणं संवीतः वदव्यक्तायांवाचि कृतइत्त उदि

सार
१२६

नं उक्तं वसनिवासे अनेनउषितं शुधवभसायां सुधितः वसिषुधोरिद् सुतः
त्रैङ्गुलसरो त्राणाद्यानिपात्यंते त्राणः त्रातः त्रीणः त्रीतः घ्राणः घ्रातः विदविर्व
रणे विन्नः विन्नः उदीह्नेदने उन्नः उन्नः वागतिगन्धयोः निर्वीणः निर्वीतः संप
पुपेभ्यः करोतेभूर्षणोसुद् संस्कृतः परिस्कृतः उपस्कृतः भावेद्यन् संस्कारः अलं
कारः जनेर्जा जातः पवोवः पवउत्तरस्य कितलकारस्य वकारो भवति पक्कः प एमः
क्वान् सैक्षये सन्ध्याणामा सायामः क्षामः शुधशोषणे शुधेष्कः शुधेह्त्त १२६

रस्य कितलकारस्य को भवति शुक्कः स्फपीवृक्षो स्फयः स्फी स्फयोधातोः स्फी इत्यय
मादेशो भवति स्फीतः कसुकानौणवेवत् धातोः कसुकानौप्रत्ययौ भवतः अतीते काले
तौ चणपू ए इति वद्भवतः एण्वादि वद्भावाद् द्विर्बचनं ननु वृद्धादि यथाणपूपरस्मैपदेन
थाक्कसुः यथा आत्मनेपदे एतथाकानः ककारेण गुणप्रतिषेधार्थः उकारेण न्विधानार्थः
भिदिर् विदारणे विभेद इति विभिद्वान् विवेद इति विद्वान् वकार इति वक्त्वान् वर्क
णः जघान इति जघ्निवान् गमांस्वरे कृतः शतशानौतितेवत् क्रियायां क्रिया

सार

१२७

पदेगम्यमानेशतशानौप्रत्ययौभवतः तौचतिपृतेवत्इतिपरस्मैपदात्मनेपदयोर्भवतः
पचन्नास्ते पठंस्तिष्ठति गेगाने गायन्गच्छति भुगानेतः अकारस्यानेपरेभुगागमो
भवति पचतेइतिपचमानःपठति यजमानस्तौति तनादेरूप मन्वानःवदति आ
सेएनई आसेऽज्ञातोःपरस्यानस्याकारस्यईकारादेशोभवति आसउपवेशने आस्तेइति
आसीनः वादीपोःशतु अवर्णात्परस्यशतुर्वानुमागमोभवतिईकारेईपिचपरे नुद एमः
त नुदती नुदति कुले स्त्रीनुदती नुदन्निवर्तते अप्ययोएन्नित्यं अप्रत्ययस्य १२७

यप्रत्ययस्यचसंवन्धिनेआकारात्परस्यशतुन्नित्यंनुमागमोभवति भवतीतिभवन्ति य
ठतीतिपठनी हसनी दिव्यतीतिदीव्यनीएमादृश्यते श्लिषआलिंगने श्लिष्यतीति ६
श्लिष्यनी हिस्तूतानांयक्षादीनाञ्चशतुर्नित्यन्नुप्रतिषेधोवक्तव्यः शौवा ददातीतिदद
त ददातीतिददति ददनी यक्षतीतियक्षत् जागर्तीतिजाग्रत् जाग्रती जाग्रन्ति
दरिद्रादुर्गतौ दरिद्रादेएलोपोवक्तव्यः दरिद्रतीतिदरिद्रत् चकास्तीतिचकासत् अ
नुशासत् विदेर्द्वाविसुः विदेर्द्वातोःशतविषयेवावसुप्रत्ययोभवति वेतीतिविद्वान्

सार

१२८

विदत् अत्रभवत्तत्रभवच्छुद्धोपूज्यार्थोनिपात्यते अत्रभवन्नोभट्टमिश्राः तत्रभवद्भि
र्भागवशाः यैर्भाषितं शीलेत्तए धातोस्तनप्रत्ययोभवतिशीलेस्त्वभावेर्थे नकारः प्रत्यय
ज्ञापनार्थः कएणशीलःकर्त्ता हरणशीलोहर्त्ता नयनशीलोनेता भरणशीलोभर्त्ता विचार
णशीलोविचारा इछुप्रुछुः धातोःशीलेस्त्वभावेर्थेइछुप्रुछुइत्येतेप्रत्ययाभवन्ति अलं
पूर्वः अलंकारणशीलःअलंकरिछुः निराकर्त्तुंशीलमस्येतिनिराकरिछु आजनशीलोभ्राजि रामः
छुः ग्रसअदने ग्रसनशीलोग्रसिछुः प्रभवणशीलःप्रभविछुः सहमर्षणो सहिछुः १२८

जेतुंशीलमस्यजिछुः भवनशीलोभूछुः स्थाछुः विष्वव्याप्तो विछुः गध्रुः गध्र
अभिकांक्षायां षाकोकणः धातोःशीलेर्थेष्वाकडउकणइत्येतेप्रत्ययाभवन्ति व
रनिंदायां वरणशीलोवराकः षकारइवर्थः वराकी भिक्षुयात्रायां भिक्षितुंशील
मस्येतिभिष्वाकः भिछुः सान्नासंशयोश्च सप्रत्ययादाइपूर्वतशंसुछुतावित्पस्मा
ञ्चशीलार्थंविनापिउप्रत्ययोभवति वचपरिभाषणो विवक्षतीतिविवछुः इच्छायामात्म
नःसः पिपासतीतिपिपासुः द्वित्वंपूर्वस्यहसादिःशेषः अतइर् योर्विहसेइतिदीर्घः

सार
१२६

कृहोश्चुरिति नृत्वं विकीर्षति विकीर्षः शंसुस्तुतो आशंसतीति आशंसुः घृषसंहर्षे
जिघृक्षतीति जिघृक्षुः कमुकांतौ उकारप्रत्ययः एकारेण्यर्थः कामयतीति का-
मुकः भिक्षुयाच्चायां भिक्षणाशीलो भिक्षुकः भवितुंशीलमस्येति भावुकः नमः प्रकृते
शब्देनमादेरः नमादेच्छातोः शीलेर्थे एप्रत्ययो भवति दीपिकं पिजसिजसमोक्षणं हिंसक
मिस्मिडन्नमादयः एतेषां नमादयः नमनशीलो नम्रः हिंसिहिंसायां हिंसनशीलो हिं
स्रः अजसनशीलो अजस्रः कमनशीलः कम्पः कंप्रः दीप्रः घृस्तअदने घ

रामः
१२६

सादेः करः घसादेच्छातोः कप्रप्रत्ययो भवति ककारेण्युणा प्रतिषेधार्थः घसनशीलो घस-
रः अदनशीलो अघ्नरः स्रसारो सरशीलः स्रमरः छिदिभिदिदिदाङ्कुरः छिडुरं मि-
डुरं विडुरं भासादेर्घुरः भासादेच्छातोर्घुरप्रत्ययो भवति घकारेण्युक्ताकार्यार्थः भा-
सनशीलो भासुरः भञ्जुआमर्दने भञ्जनशीलो भङ्गुरः यजदेवपूजासंगतिकारणादानेषु
यडङुकः यडङनाच्छातो रूकणप्रत्ययो भवति शीलेर्थे अतिशये हसादेर्याङ्गुद्विश्च
घङ्गेलुक तस्त्रियोगे यङ्गेलुग भवति पूर्वस्य हसादिशेषः ययजूक इति स्थिते

सार यायजूकः दंशनशीलोदं दंशकः जपनशीलो जंजपूकः वदनशीलो वावहूकः वका
 १३० एदयगता जागर्तेरपूकः जागरणशीलो जागरूकः गुणः आहतः किर्दिश्चभूते ६
 आकारनादकारनाच्चातोः शीलेथेभूतकालेथोके प्रत्ययो भवति धातोश्च द्विवचनं
 आतो नपि रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरुतं याजकान्वविराजक्रिः पौण्डरीके
 महादिजान् सदोनादयः सर्वस्मिन्काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति उक्तत्रकारणे एमः
 एकारेष्ट्यर्थः करोतीति कारुः वागतिगतिगन्धयोः वातीति वायुः आतोपुक् १३०

ऊशआकाने गुणः छशषराजादेरिति वत्तं छुभिषुः क्रोशतीति क्रोष्टा नुप्रत्य
 यः अवरक्षपालने मुक्प्रत्ययः ककारः कित्कार्यार्थः कित्वात्संप्रसारणं अवती
 ति ओं मनिणप्रत्ययः एकारेष्ट्यर्थः मनुषधायान्तरः मणिप्रत्ययोपधा
 भूतस्यत्रकारणकारादेशो भवति तहिष्टहिष्टं हिष्टौ वृहत्वाद्दं हणात्वाद्ब्रह्म अ
 तसात्तत्पगमने अततीति आत्मा ध्रुधाराणापोषणयोः मप्रत्ययः धारणाध
 र्मः ध्रुक्कंपने ध्वादेरुलिः ध्वादेच्चातो रुलिप्रत्ययो भवति धुनोतीति ध्रुलिः

सार

१३१

अगिरगिलगिगत्यर्थाः इदितइतिनुमागमः अकृतीतिअंगुलिः शसादिभ्यःकारणेनः
शास्त्रं शसुहिंसायां शस्त्रं असुक्षेपणे अस्त्रं पात्रं नेत्रं सपूलवणे दात्रं गमूग
तौ आइपूर्वः एतिप्रत्ययः एकारोवृद्धार्थः आगतुंशीलमस्येतिआगामी भूसत्तायां
भवितुंशीलमस्येतिभावी ईशादेर्द्धः ईशादेर्द्धतोर्द्धप्रत्यप्रत्ययोभवति ईशारे
ध्वर्ये इष्टइतिईश्वरः छागतिनिवृत्तौ स्थातुंशीलमस्येतिस्थावरः एजभ्राजदीप्तौ एमः
एजादेरन् एजा पुमिस्त्रणे यौतीतिपुवा नुधातोः मन्त्रासुः सर्वधातुभ्यः १३१

मन्त्रअसुकइत्येप्रत्ययाभवन्ति कर्मपात्रंतेजः वचादेरसुः वचादेर्द्धतोएसुप्रत्यः
योभवति अर्हमर्हपूजायां अर्हः मर्हः तपः सौकार्यिकेलिमः भिदेलिमंकाष्ठं पवेलि
माआरुकाः पुवहअगिभ्योनिः यौतीतियोनिः वहतीतिवक्रिः अकृतीतिअग्निः इदिपर
मेश्वर्ये वदिआज्ञादने इदिचदिशक्तिरुदिभ्योरः इन्दतीतिइंद्रः बंदतीतिचंद्रः शकात
इतिशक्रः रुदतीतिरुद्रः पुष्यविकसने पुष्यतीतिपुष्यं फलनिष्पन्नौ फलतीतिफलं
मूलरोहने मूलतीतिमूलं उणादयोपरिता प्रयोगमनुसृत्यप्रयोक्तव्याः नुमतदर्था

सार
१३२

धातोर्भविष्यतिकालेनृप्रत्ययोभवति तदर्थायांप्रयुज्यमानायां भुजः
पालनाद्यवहारयोः भोक्तुं व्रजति पठितुमीष्टे स्नानुमीहते घञ्भावे धाः
तोर्भविष्येधञ्प्रत्ययोभवति वजोःकगौघिति वजोःककारगकाणौभवतःघितिपरे
पच्यतेइतिपाकः त्यज्यतेइतियागः इज्यतेइतियागः विभञ्ज्यतेइतिविभागः त्यजहानौजज्ञं
गेप्रयोगः अनुज्यतेइतियागः पायः आतोयुक संज्ञायामकर्त्तरि कर्त्तवर्जितेका एमः
एकेभावेकर्मणिघञ्प्रत्ययोभवति सञ्ज्ञायांविषये प्रतिकार्यमाक्रियतइतिप्रत्याहारः १३२

दीयतइतिदायः विक्रीयतेअनेनेतिविकारः साधनाधारयोर्व्यञ्जनांतानांस्वरंतानां
वधञ्बक्तव्यः अत्रअयोवृद्धिः अयमृत्पते,नेनेतिअपामार्गः लिख्यतअस्मिन्निति
लेखः आचरत्यस्मिन्नित्यादाः अधीयते,स्मिन्नितिअध्यायः आधीयते,स्मिन्नितिआ
धारः स्वादः स्वरनादात्तोरप्यप्रत्ययोभवतिभावादौ वयनञ्चयः सञ्जीयतइतिसंच
यः स्तवः एणीञ्प्रापणे उन्नयः नृविक्षेपे नृयतेविक्षिप्यतेकामादिभिरितिनरः
मदां मदादीनामप्रत्ययोभवतिभावादौ मदीहर्षे मदः प्रमथ्यते,नेनेतिप्रमदः प

सार

१३३

एः शमुदमुडपशमे शमः दमः नियमः विज्रबंधने विशेषेणसीयतइतिविषयः

मूर्तौघनः मूर्तौकाठिन्यपरिच्छेदेवाभिधेयेहनोऽप्रत्ययोभवति घनादेशश्च द
धिघनः परिच्छेदेथेसैधवैघनः वर्णविपर्ययश्च हस्यादेऽतिर्वर्णविपर्ययश्चभवति हिं
सिहिंसायां हिनस्तीतिसिंहः द्वितोऽधुः द्वितोधातोऽप्यप्रत्ययोभवतिभावादौ दुवे
एकंपने वेपनं वेपथुः दुसेएसेणो सेपणं सेपथुः द्वितस्त्रिमकृतकृते एमः
द्वितोधातोस्त्रिमकप्रत्ययोभवति तेनधात्वर्थेनकृतेवाच्येसति क्रियायानिदृजः कृत्रि १३३

मोघटः संभरणोननिवृत्तंसंभ्रमंमुच्यं यातिचित्रिमंविप्रधनं नट्की धातोर्नट्
कि इत्यतौप्रत्ययोभवतोभावादौ यतीप्रयत्ने यतनंयत्नः प्रच्छःश्रे प्रच्छादेःशका
एदेशोभवतिभावादौनेपरे प्रच्छातइतिप्रश्नः विच्छातइतिविश्नः विच्छगतौ अत्रगुः
णाभावः स्तोःश्रुभिःश्रुः इज्यतेनेनेतियज्ञः कुगतौ इवतिइतिशोणः स्त्रीत्वादीप्
शोणी क्रियतेकर्णः एजाधीयतेइतिराजधानी आतोऽनपीत्याकालोपः किप्रत्ययः
विधीयतइतिविधिः संधीयतेइतिसन्धिः आधीयतेइतिआधिः अभोनिधीयतेअभोनि

सार

१३४

धिः भावेयुः धातोर्भावेयुप्रत्ययो भवति श्रुवोऽनाको गुणः श्रुवोऽनोनने क्रियते
इतिकरणं क्रीयते इतिहरणं रूपयते इतिहवनं भूयत इतिभूषणं उद्यते इतिवहनं
दीयते इतिदानं दुष्यते इतिदूषणं शमादीर्घः उषवैकृत्ये उदःस्थादेः सलोपश्च उथा
नं लभ अवरोधने उत्तम्यत इति उत्तमनं साधनाधायोश्च साधने आधारार्थे
वार्थेयुप्रत्ययो भवति पच्यतेऽनेनेति पचनोऽग्निः पच्यतेऽस्यां पचनी स्थाली ई एमः
षतडुः सुषुखलपूः ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खलपू इत्येतौ प्रत्ययो भवतो भावादौ ल १३४

कारप्रत्ययभेदज्ञापनार्थः स्वकारेणुचिधानार्थः ईषद्भवः सुभवः ईषत्कारः सुकारः
लभलाभे दुर्लभः दुःखेन युध्यते इति दुर्योधनः सुयोधनः युधसंप्रहारे ईषद्भूय
ते इति ईषद्भवनं ईषद्भवः तवानीयो धातोस्तवानीयो प्रत्ययो भवतः भावादौ सि
सतासिस्पामित् भवितव्यं आस उपवेशने आसनीयं कर्तव्यं करणीयं श्ये
ग्रहं ग्रहादीनामिदृशकारो भवति ग्रहीतव्यं वृड् संभक्तौ वरीतव्यं स्वरायः
स्वएनाद्धानोऽर्थप्रत्ययो भवति वेयं नेयं क्षयजर्थोऽशक्यार्थे निपात्यते क्षयं जयं

सार

१३५

पुंशकार् पवर्गान्नाद्वातोः शकादेश्चयप्रत्ययोभवति गम्यं जय्यं लभ्यं शक्यं स
सं ईवातः आकारेणाद्वातोर्ध्वप्रत्ययोभवत्पाकारेणवर्द्धकारः देयं धेयं स्थेयं हे
यं गेयं ऋहसान्नात्घ्याए ऋवर्णान्नाद्घसान्नाद्बुधातोघ्याएप्रत्ययोभवति कार्यं
वार्थं वाच्यं वधपीडायां बाध्यं हसहसने हास्यं धित्वात्ककारेण वाक्यं पा
क्यं पएतेभावकर्मणोविहितास्तव्यादयस्तेऽहविधौचवक्तव्याः एणेरुसेदृशां दर्शना एमः
होद्दृष्टव्यः दर्शनीयः दृश्यः स्वाध्यायोध्येतव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः सप्रत्ययान्तादपि नि १३५

नरांध्यानुमेष्टव्योनिधिध्यासितव्यः सेदृतिइडागमः विजिज्ञासितव्यः ओएवश्पके
उवर्णान्तादावश्पकेर्ध्वघ्याएप्रत्ययोभवति ओदौतोर्ध्वःस्वरवत् ओकारादौकाराच्चप
ण्यकारःस्वरवद्भवति अवश्यंभावं अवश्यंलाभ्यं समासेऽवश्पादीनामलोपमिच्छति
लुपेदवश्यमः कृत्पेनुंकाममनसोएपि समोवाहितततयोर्मसिस्थापयिषुघ्नोः तव्या
दीनांकृतसंज्ञापाणिनीयानां कृत्पाःपंचसमाख्याताः क्यपूघ्यणौभावकर्मणो तव्यानी
योस्वराद्यश्चकेलिमः कर्मकर्त्तरि अवश्यंलाभ्यः अवश्यलावाः भोक्तुकामः श्रोतुर्कर्त्तः

सार
१३५

संहितं सहितं संज्ञतं सततं मांसपचनं मांसपचनं मांसपाकः मास्याकः
अडुपधाक्यप् अडुपधाक्यतोः क्यप्प्रत्ययो भवति भावकार्ययोः कृती छेदने कृत्यं
रुखाञ्चक्यप् पित्वात्रित्यं नृक् लुप्तं कृत्यं स्त्रियां यज्ञांभावे यज्ञादेर्दन्तोः
स्त्रियां क्यप्प्रत्ययो भवति कित्वात्संप्रसारणं इज्या अजगतौ श्लेषणोच समज्या
हंतेस्तः न स्यात् ब्रह्महत्यादि क्तिः धातोः क्तिप्रत्ययो भवति स्त्रियांभावे अक
र्तृविकारके अनुभूतिः पविर्विस्तारे इदितो नुम् नुमागमः कृत्यं पंक्तिः

रामः
१३६

कुरिः संविजिः शान्तिः शमादीर्घः दांतिः ल्वाद्योदितरितितकारस्य नः ग्रा
निः म्लानिः ह्वत्योर्नङ्गणश्च ईशशीजेर्वरक्तिप्रत्ययो भेदगुणश्च ईश्वरः शीङ्
स्वप्ने संशीतिः ईदोयहांश्चिदीर्घः निगृहीतिः कर्तृरिति वसंज्ञायां प्रकृततइ
तिप्रकृतिः निधतिः ईकृतियौ धानुर्निर्देशे पविः पचति विद्मिदामङ् वि
तोर्दन्तोर्भिदादेशश्च स्त्रियामङ्प्रत्ययो भवति पचा मृजुष्षुक्षौ मृजा भिदा छि

सार
१३७

दा ऋषुत्रयवयोहानौ जरादीनामडिगुणोवक्तव्यः जरा लिखलेखने लेखा
गुरोर्हसार गुरुमतोहसांतादड्प्रत्ययोभवतिस्त्रियां एधा ईहचेष्टायां ईहा कुह
वितर्के कुहा ईशा प्रत्ययान्तात् प्रत्ययांतादातोऽड्प्रत्ययोभवति आप्प्रत्य
यः विकीर्षा पुत्रीया पूर्वकालेत्का पूर्वकालेत्काप्रत्ययोभवति समानक रामः
निकेधातोःप्रयुज्यमाने स्नात्वाभुंक्ते भुक्तावजति नत्कासेट्किदा वर्जित्वा ६ १३७

विदित्वा अलंखल्वोः प्रतिषेधेत्का अलंभुक्ता खलुभुक्ता उदितःक्तावेट्
इष्ट्वा एषित्वा समासेकाप् समासेसतिपूर्वकालेकाप्प्रत्ययोभवतिनत्कर्त्तः
निकेधातोःप्रयुज्यमाने नुगागमः संभृत्यकरोति प्रणाम्यगच्छति अनञ्पूर्वइत्ये
के अकृत्वाजल्पति परिणाम्यभुंक्ते णामुप्रकृत्वेशष्टेचतत्कालेपिदृश्यते समी
ल्यहसति मीलनिमीलने मुखंवादायस्त्वपिति यौनःपुन्येणाम्पदद्विश्च समा
नकर्त्तकेषुधानुषुप्रयुज्यमानेषु पूर्वकालेयौनःपुन्यर्थेधातोर्हप्रत्ययोभवति तस्य

सार
१३८

पदस्यद्विचनं आतोयुक् पायंपायंगच्छति भोजंभोजंजनति कथमादिष्वर्थेण
मृकजः कथंकारं शयंकारं भुवोभावेकप ब्रह्मभूयंतः लक्ष्मीमुद्रा लक्ष्मदर्शनां
कनयोः लक्ष्मीः स्थायते स्त्रीत्वेद्द् शैत्येशदसंधानयोः टिलोपः संयोगांतरलो-
पटित्वादीप स्त्री वर्णाकार ककार एदिप्पोवा रेफः एकएदीनिनामानि
लोकाच्छेषस्यसिद्धिः यथामातरादेः स्वरूपानोनुभूत्यादिः शब्दोभयत्रसार्थकः सम

एमः
१३८

सार
१३८

मस्कीशुभाश्रये प्रक्रियां वनुरेवितां ॥ अवतादोहमयीवः कमलाकर ईश्वर ॥ सुएसुर
नएकारमधुपापीतयङ्कजः ॥ इति श्रीपरहंसपरिव्राजकानुभूतिस्वरूपाचार्यवि-
रचितासारस्वतीप्रक्रियासमाप्ता ॥ ॥ शुभम् ॥ ॥ संवत् १०९६ पागिष्ठिसप्तमीति
थौशनिवासरे इयं सारस्वती पुस्तकं श्री हलधर उपाध्यायेन संस्कृतं लिखितं शुभम् ॥
तिलेन जायते मूर्ध्नि कुशेन श्रोत्रं चक्षुषा दधिश्वनासिका कण्ठ सीरवा रुघतोदर मधुना क
टिजा नुभ्यां तोयेन सरूपा दयोः अन्नश्च सर्वगात्राणि जायते वलवीर्यवान् ॥ १ ॥ देवधरोल्लिख ॥ १३८ ॥

एमः

॥ ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

८६। मारस्यती ॥१॥

आर्य समाज
ARCHIVES

3131